

ՀԱՅԵՐԸ ՉԻՆԱՍՏԱՆՈՒՄ 1900-1950ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ (ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

Հայութեան ներկայութիւնը Չինաստանի տարածքում սկիզբ է առել տակաւին մեր թուականութիւնից առաջ, իսկ չինահայ առաջին փոքր գաղութները հիմնուել են ԺԳ. դարի սկզբին, մոնղոլական առաջին արշաւանքից յետոյ, երբ գերեզմարուած հազարաւոր հայերի մի մասը բնակեցուել է Չինաստանի հիւսիսային շրջաններում¹։ Չինարեակ հայութեան երկրորդ հոսանքը կազմուած է եղել չնդկահայերից, որոնք ԺԶ.-ԺԸ. դարերում հաստատուել են Չինաստանի մեծ քաղաքներում (մեծ մասամբ՝ Հոնկոնգում եւ Շանհայում) եւ հիմնել առեւտրական տներ։ Չինահայ գաղթականութեան երրորդ փուլը՝ հիմնականում արեւելահայ զանգուածներից, սկիզբ է առել ԺԹ. դարի վերջից եւ շարունակուել մինչեւ 1920ականները։

Ի. դարի առաջին կէսին Չինաստանում հաստատուած, Յեղասպանութիւնից փրկուած կամ համայնաւոր յեղափոխութիւնից խոյս տուած այս հայերը դիմակայել են պատմութեան եւ ժամանակի այլ մարտահրաւէրներին եւս՝ 1927ին գեներալ Չան կայ Չէկի իրազորածած յեղաշրջումը, 1929ին՝ չին-մանչուրական հակամարտութիւնը, 1930ականներին տնտեսական ճգնաժամը, 1932ին՝ Ճապոնիայի կողմից Մանչուրիայի (Չինաստանի հիւսիսային երկրամասի) բռնազաւթումը, Բ. Ալիսարհամարտի տարիներին ճապոնական բռնութիւնները եւ ապա՝ Մաօ Յէ Թունկի գլխաւորած չինական Ցրդ բանակի կողմից երկրի գրաւումը եւ համայնաւորութեան հաստատումն ու դրան յաջորդած դժուարութիւնները։

Սոյն հաղորդումը վերաբերում է չինարեակ հայութեանը Ի. դարի Ա. կէսին, որի պատմութիւնը համեմատաբար սակաւ է ուսումնասիրուած²։ Մեր ուսումնասիրութեան համար աղբիւրներ են հանդիսացել Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահուող հայերէն եւ ռուսերէն տասնեակ վաւերագրեր, ժամանակի մամուլը, յուշագրական գրականութիւն, ինչպէս նաեւ Չինաստանում ծնուած մի քանի հայերից ստացուած տեղեկութիւնները։

Ի. ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԺԹ. դարի վերջին հայ գաղթականութեան նոր հոսք է եղել դէպի Չինաստան։ Ռուսաստանի կողմից Արեւելա-չինական կամ հեռաւոր-արեւելեան երկաթուղու կառուցմամբ Միջին Ասիայից եւ Ռուսաստանի տարրեր շրջաններից մի շարք կարիքաւոր, տուն ու տեղից զրկուած հայեր տեղափոխուել են ռուսական ծայրագոյն արեւելք³ եւ Չինաստան, փոքր հայա-գաղութներ են հիմնուել Մուկդէն, Թանչուն, Դայլէն, Շանհայ եւ այլ քաղաքներում, որով և թարմ արիւն են ստացել արդէն հիմնուած հայկական համայնքները։ Ռուս-ճապոնական պատերազմից յետոյ նրանց թիւը զգալիօրէն մեծացել է։ 1905ին խարբինի (Հարբին) հայերի տնտեսական վիճակն այնքան բարուօք է եղել, որ նրանք մինչեւ անգամ որոշակի զուամարներ են

տրամադրել Կովկասում հայ-թաթարական բախումներից տուժած հայրենակիցներին⁴։ Մանչուրիայի հայերի բարձաւան վիճակն իմանալով՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից մի խումբ հայեր նոյնպէս գաղթել են Խարբին։ Անհրաժեշտութիւն է գզացուել ստեղծել մի հայկական կազմակերպութիւն՝ կարիքի մէջ գտնուող հայրենակիցներին օգնելու նպատակով։

1902ին Չինաստանում հաստատուած Կ. Հունտցեանը երկար թղթակցութիւն է ուղարկել թիֆլիսահայ մամուլին՝ չինական արքունիքի՝ Պեկին հանդիսաւոր վերադարձի մասին⁵։ Երբեմն էլ Չինաստանում պաշտօնի բերումով յայտնուել են տարբեր երկրների հայեր։ Այսպէս, 1905ին, երբ Չինաստանի Փրանսիական մասում սկսուել է 450 կիլոմետրանոց երկաթգծի շինարարութիւնը, Փրանսիական կառավարութիւնն այդ շինարարութեան գլխավոր երկրաչափ է նշանակել Կարապետ Ժամազործեանին⁶։

Մինչեւ 1918, Խարբինի Նովի Գորոդ թաղամասում գործել է հայկական փայտաշէն աղօթատուն։ Հիմնադրման թուականը մեզ յայտնի չէ։ Ցայժմ նրա վերաբերեալ մեզ յայտնի առաջին տեղեկութիւնը վերաբերում է 1905ին։ Ինչպէս տեղեկացուել է Խարբինից Թիֆլիսի Մշակին ուղարկուած թղթակցութեան մէջ, 1905 Յունուարի 22ին Խարբինի «Պորտսմուտ» հիւրանոցի ընդարձակ դահլիճում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատուիրակ Ընձակ վարդապետը կատարել է Ժամերգութիւն եւ հանդէս եկել քարոզով։ Ներկաները՝ մօտ 200 հայորդիներ, հիմնականում 10-12 տարիների թափառական չարքաշ կեանքից յետոյ առնչուել են հարազատ եկեղեցուն։ «Ո՛վ կարող էր երագել, - նշուած է թղթակցութեան մէջ, - որ այս դաժան, հեռու երկրում, վաղուց հայրենիքից անջատուած, ցիրուցան եղած մեր պանդուխտ հայ եղբայրները այսօր անակնկալ կերպով կարող կը լինեն միախմբուել մի արժանատի հոգեւորականի առաջ, որը դրոշմելով հովուական խղճմտանքից, իր բարի ցանկութեամբ արհամարհել է ամեն մի խռնրոտ, որպէս զի հոգեկան մխիթարութիւն քեր է օտարութեան մէջ տանջուող իր նեղսրտած հօտին»⁷։ Խարբինի ռուսական թերթի թղթակիցը հայ վարդապետին համեմատել է Պիոս պապի հետ։ Մշակի թղթակցութեան մէջ նշուած է, որ Ժամերգութիւնից յետոյ հայկական երգերի կատարումով ելոյթ է ունեցել հայ երգիչ Արշակ Կոստանեանը (1865-1920)⁸։

Նոյն՝ 1905ի Յունիսի 19ին Սիբիրի հայոց հովիւ Արիստակէս քահանայ Խեմչեանը Խարբինում պատարագ է մատուցել Զալալ ընդ Ալթունեանցի դահլիճում։ Ներկայ են եղել ինչպէս առաքելական, այնպէս էլ կաթողիկ հայեր։ Արիստակէս քահանան իր քարոզի մէջ խօսել է Բաքուում, Նախիջեւանում եւ այլ վայրերում այդ տարի տեղի ունեցած հայերի կոտորածների ու դրանց հետեւանքների մասին՝ կոչ անելով եղբայրական օգնութիւն հասցնել ջարդերից տուժածների ընտանիքներին։ Ապա Խաչատուր Թաթուլեանի պատրաստած մատաղի սեղանի վրայ հոգեհանգստի արարողութիւն է կատարել։ Խարբինի հայերը հայրենակիցներին օգնելու նպատակով հաւաքել են 2363 ռուբլի, որը ռուս-չինական դրամատան միջոցով փոխանցուել է Մշակի խմբագրութիւն։ Թղթակցութեան մէջ անուն առ անուն նշուել են այն հայերը, ովքեր մասնակցել են հանգանակութեանը⁹։

Հայերի նորանոր խմբեր Մայրագոյն Արեւելք են հասել Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին: Նրանց մէջ եղել են բազմաթիւ գերիներ¹⁰, որոնց մի մասին յաջողուել է ազատուել եւ հաստատուել Չինաստանի տարբեր քաղաքներում: Այդ տարիներին Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքներում գեղերել է ռուսական բանակի սպայ, ծնունդով ալեքսանդրապոլցի Լեւոն Սարումեանը: Նա 1917ին խարբինում եղել է Անգրամուրեան Երկրամասի շտաբում, պաշտօնավարել ռուսական հիւպատոսի մօտ, այնուհետեւ՝ Պեկինի ռուսական դեսպանատանը: Սարումեանը եղել է Մայրագոյն Արեւելքի գրեթէ բոլոր քաղաքներում, շրջել ողջ Մոնղոլիայում եւ Հիւսիսային Չինաստանում, այցելել նաեւ Տիբէթ, Հնդկաստան եւ Ժապոնիա¹¹:

Չինաստանում գործող Հայերին պատկանող մի քանի ընկերութիւններ մեծ նուիրատուութիւններ են կատարել յօգուտ 1915ի Մեծ Եղեռնից տուժած հայրենակիցների¹²:

ԶԻՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

1917ին ստեղծուել է Չինաստանի առաջին հայկական կազմակերպութիւնը՝ Խարբինի Հայոց Ազգային Միութիւնը, որի հիմնադիր-ղեկավարներն են եղել բօխչկ Ստեփաննոս Մղտեսեանը կամ Մղդսեանը (Ստեփան Միգդիսով, 1867-1933), ճարտարագէտ, Արեւելա-չինական Երկաթուղու բազմամեայ աշխատող Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը (Միխայիլ Տէր-Օվակիմով, մահացել է 1947ին) եւ իրաւաբան Լեւոն Մելիք-Օհանջանեանը (Լեւ Մելիք-Օհանջանով): Զինարեակ հայերը նրանց կատակով անուանել են այն երեք հակա կէտերը, որոնց վրայ յենուել է քաղաքի հայութիւնը: 1919ին չինական իշխանութիւնները պաշտօնապէս վաւերացրել են այդ կազմակերպութեան գոյութիւնը եւ իրաւունքները¹³: Ազգային Միութեան գլխավոր խնդիրն է եղել օգնել բոլոր կարիքաւորներին, ծերերին, որբերին, ինչպէս նաեւ պահպանել հայկական ինքնութիւնը համայնքի անդամների մէջ: Այդ նպատակով ազգային եւ եկեղեցական տօներին կազմակերպուել են թէյասեղաններ, հանրային եւ մշակութային գանազան միջոցառումներ: Բարեգործական ձեռնարկներն իրականացրել է Տիկնանց Օգնութեան Խումբը, որը զբաղուել է Ֆինանսների հայթայթմամբ եւ նուիրատուութիւններ հաւաքելով: Հաւանաբար այս կազմակերպութիւնն է հրատարակել Հայերէն Երկիր երկշաբաթաթերթը:

Երբ 1919 Յունիսի 30ին Մայրագոյն Արեւելքում Ալեքսանդր Կոլլակի (1874-1920) հռչակած հանրապետութիւնը ճախաջել է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, վերջինիս պաշտօնական ներկայացուցիչ է ընտրուել իրաւաբան, իրկուցիկ Վենտինի Արմենի (Հայաստանի լրաբեր) թերթի հրատարակիչ Գրիգոր Սարգսի Զամոյեանը (Գրիգորի Սերգէյի Զամոն): Նոյն ժամանակ Խարբինում ՀՀ հիւպատոս է նշանակուել Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում հեղինակութիւն վայելող ճարտարագէտ Լեւոն Սուրինովը (Մուրինեան):

1919 Մայիսին, մօտ մէկ տմիս շարունակ Խարբինում կայացել է Սիբիրի եւ Մայրագոյն Արեւելքի հայերի առաջին համագումարը՝ միաւորելով այդ

տարածաշրջանում միմեանցից անջատ գործող հայկական կազմակերպութիւնները¹⁴։ Նման հաւաք կազմակերպելու գաղափարը միմեանցից անկախ յղացել են Վլադիվոստոկի Հայկական Յանձնախումբը¹⁵ եւ երեք հայ ուսանողները։ Մայիսի 1ին պատգամաւորների մեծ մասը ժամանել է Ռարբին, հնգօրեայ ոչ-պաշտօնական բանակցութիւններից յետոյ կազմուել է դաշնակցային խմբակցութիւն։ Համագումարի հանդիսաւոր բացումը տեղի է ունեցել Մայիսի 5ին՝ Ռարբինի Ազգային Վարչութեան նախագահ, հաղորդակցական ճանապարհների ճարտարագէտ Լեւոն Սաֆարեանի ճառով։ Ուղերձներ են կարդացել Թիֆլիսի հայ եւ վրացական թատրոնի երրեմնի դերասանուհի Վարվառէ Մելիքեանը (1868-1928), Վահրամ Ազնաւուրեանը եւ այլք։ Մասնակից պատգամաւորները քանակեցն էին, որոնց թւում Մայրաքոյն Արեւելքում ՀՀ ապագայ հիւպատոս, Ճապոնիայում բնակուող գործարար տիկին Դիանա Աբգարը, Ռարբինից՝ առեւտրականներ Յովհաննէս Գրճեկեանը, Թիֆլիսում երեմնի ունեւոր դասի ներկայացուցիչ եւ բարերար, Երեւանի մօտակայքում հիւանդանոց բացած Սուրէն Բուդաղեանը, նաեւ մի շարք հայեր ռուսական Մայրաքոյն Արեւելքի տարբեր քաղաքներից (Ջիտա, Վլադիվոստոկ, Ռաբարովսկ, Իրկուցկ, Օմսկ, Տոմսկ, Ջելիսարինսկ, Բլագովէշենսկ)։ Համագումարին ներկայ գտնուող Վասակ Տէր-Պօղոսեանը (Բաֆթու խնթի կրտսեր որդին) սկզբնապէս ընտրուել է նրա նախագահ¹⁶։ Համագումարն ընտրել է յանձնախումբ հետեւեալ կազմով՝ Դիանա Աբգար (պատուով նախագահ), Վասակ Տէր-Պօղոսեան (ատենապետ), Կարապետ Մինասեան (փոխատենապետ), Նազարէթ Դշտոյեան (քարտուղար), Արամ Սարգսեան (փոխքարտուղար)։ Համագումարը նաեւ ընտրել է վարչութիւն, որի կազմում են եղել Թադէոս Սիրունեանը (նախագահ), Վահրամ Նալբանդեանը (փոխնախագահ), Յարութիւն Միրզոյեանը (գանձապահ), Համագասպ Պասկեանը (քարտուղար) եւ Վասակ Տէր-Պօղոսեանը (յիւղօր ներկայացուցիչ)։ Ֆինանսական յանձնախմբի նախագահ է ընտրուել առեւտրական գիտութիւնների պատկաւոր Յարութիւն Եակուբեանը, գանձապետ՝ Կարապետ Ասպետեանը։ Վերջինս (ծնունդով ախալցխացի) Ռարբինի կիսալսկայա փողոցում ունեցել է հրուշակեղէնի եւ շոկոլադի արտադրութեան գործարաններ եւ յայտարարել, որ իր երկու թանկարժէք տները կտակում է Հայաստանի կառավարութեանը, որպէսզի նրանց դնով Երեւանում բացուեն դպրոցներ։ Այդ տները գնահատուել են կէս միլիոն ոսկի։ Կտակի պաշտօնական գործողութիւնները կատարելուց յետոյ Համապատասխան փաստաթղթեր են պատրաստուել Հայաստան ուղարկելու համար¹⁷։

Համագումարի օրակարգի գլխաւոր եւ կարեւորագոյն հարցը եղել է Հայաստանին շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելը, որի նպատակով կատարուել է հանգանակութիւն՝ հաշուի առնելով ողջ Մայրաքոյն Արեւելքում գտնուող հայերի ստուար թիւը (երեք հազար) եւ նրանց նիւթական բարեկեցիկ վիճակը։ Այդ գործն արդիւնաւէտ կատարելու համար գործունէութեան կենտրոն է որոշուել Ռարբինը, որի հայ բնակիչների թիւը 1920ին եղել է 50¹⁸։ Որոշուել է նաեւ 18 տարեկանը լրացրած բոլոր հայերին տալ ՀՀ

անձնագրերը Այդ որոշումները հրատարակուել են *Երկիր* եւ *Իրկուցկի Վեստնիկ Արմենիի* թերթերում։ Վերոյիշեալ Չամոյեանի նախաձեռնութեամբ «Հայ Ազգային Կենտրոնական Խորհուրդ»ը Խարբինում հիմնել է «Երկիր» բաժնետիրական ընկերութիւնը՝ նպատակ ունենալով առեւտրական կապեր հաստատել Հայաստանի եւ ռուսական Մայրագոյն Արեւելքի, Չինաստանի եւ Ճապոնիայի միջեւ։ Այս ընկերութիւնը փորձել է հագուստեղէն, շաքար, թէյ եւ այլ ապրանքներ ուղարկել Հայաստան¹⁹։

1920ի գարնանը Մայրագոյն Արեւելքի հայութիւնը ձեռնամուխ է եղել իր հանդանակութիւնները Հայաստան հասցնելու գործին։ Մէկ մարդատար եւ մէկ ապրանքատար վագոն է տրամադրուել Հայաստանի համար հաւաքուած բոլոր օգնութիւնները տեղ հասցնելու համար։ Վագոններին պատկերուել է հայկական եռագոյն դրօշը եւ Ֆրանսերէն ու ռուսերէն գրուել է «Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագիտական Ներկայացուցչութիւն»։ Այս գործի ղեկավար է ընտրուել Չամոյեանը՝ գինուորական կցորդով, թիկնապահով եւ պահակախմբով։ Իրկուցկում Չամոյեանին պատիւներով ընդունել է Կոլչակը։ Այն հիւրանոցում, որտեղ իջեւանել է Չամոյեանը, որոշ ժամանակ հայկական եռագոյնն է պարզուել։ Չամոյեանը փորձել է Մայրագոյն Արեւելքի հայերին ճանաչել տալ որպէս ՀՀ քաղաքացիներ։ Նա բոլոր հայերին յանձնել է հայկական անձնագրեր, եւ բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները, ինչպէս եւ ռուսական տեղական կառավարութիւնը ճանաչել են հայերին որպէս Հայաստանի քաղաքացիներ։ Չամոյեանը յարաբերութիւններ է մշակել նաեւ Իրկուցկում Ֆրանսիայի գլխաւոր ներկայացուցիչ Մատրայի, Ճապոնիայի ղեկավան Կատուի (sic), Չեխոսլովակիայի ներկայացուցիչ բփշկ Կլոսի եւ Լեհաստանի ներկայացուցիչ հետ։ Իրկուցկում Չամոյեանը ժողովի է հրաւիրել Սիբիրի եւ Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքների բոլոր հայկական յանձնախմբերին։ Ժողովին ներկայ են եղել Տետէճեանը՝ Վլադիվոստոկից, Սաֆարեանը՝ Խարբինից, Պսակեանը՝ Մանչուրիայից, Մեյիքեանը՝ Բլազովեշենսկից, Եակուբեանը՝ Իրկուցկից, ինչպէս նաեւ Նալբանդեանը, Վ. Տէր-Պօղոսեանը, Վ. Յարութեանը եւ Ս. Եագուպեանը։ Ժողովի նպատակներն են եղել Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում ապրող հայերին գինուորագրել եւ վերադարձնել Հայաստան, անմիջապէս երկիր ուղարկել այն հայերին, որոնց կարիքը կալ։ Ժողովը նպատակ է դրել, որ Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում ապրող ամէն մի հայ 5000 ռուբլիով հոգայ մէկ հայ գինուորի համազգեստի ծախսը, ինչպէս նաեւ կազմակերպել մի առեւտրական ընկերութիւն, որը կը զբաղուի Հայաստան ապրանք փոխադրելու եւ առեւտրական կապեր մշակելու գործով²⁰։ Չամոյեանն իր խմբով հասել է Մանջուլի (Լուպին), որտեղ նրան դիմաւորել է տեղի հայ համայնքը։ Երբ նա դուրս է եկել գնացքից՝ հաւաքուածները «Մեր Հայրենիք»ն են հնչեցրել։ Այնուհետեւ Չամոյեանը Ապրիլի 20ին հասել է Չանչուն, ապա՝ Ծանհայ, որտեղ հանդիպել է թէյի եւ շաքարի առեւտրով զբաղուող երկու հայ վաճառականների՝ Ազատեան եւ Գաղալեան, որոնք պատրաստակամութիւն են յայտնել օժանդակութիւն ցուցաբերել ՀՀին։ Չամոյեանն այնուհետեւ Հոնկոնգում հանդիպել է տեղի դատա-

ւոր եւ նահանգապետ Հայազգի Սէթին, որը նոյնպէս Հայաստանին օգնելու իր մտադրութիւնն է յայտնել: Վերջապէս Զատոյեանը յայտնուել է Ճապոն-խայում, այցելել Տոկիօ, Ետկոհամա, Կորէ քաղաքները, հանդիպել Դիանա Արզարին, որից յետոյ ճանապարհ է ընկել Հայաստան: Սակայն հանգանակած գումարների մի մասը չի ծառայել նպատակին: Մեծ եռանդով սկսուած դործը ձգձգումների պատճառով անփառունակ վերջ է ունեցել:

Պատմաբան Գեղամ Պետրոսեանի գնահատմամբ՝ «Սիբիրի եւ Հեռաւոր Արեւելքի հետ առնչութիւններն օրէկաւի պատճառներով չտուեցին անհրաժեշտ արդիւնքները, սակայն կարելու էր հայ գաղութի հետ կապերի հաստատումը եւ նրա աշխուժացումը»²¹:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

1910ականների վերջին Մայրագոյն Արեւելքում հայութիւնը սկսել է տարէցտարի աւելանալ, ուստի եւ հրամայական է դարձել սեփական եկեղեցի եւ դպրոց ունենալու պահանջը: 1915-1916ին չինարնակ հայերն էջմիածնից թոյլտուութիւն են խնդրել Սարբինում հայկական եկեղեցի կառուցելու: 83 ստորագրութիւն կրող մի նամակ-համախօսականով բարձրացրել են դրա անհրաժեշտութիւնը եւ կարեւորութիւնը՝ չինահայերին ուժացումից հեռու պահելու համար: Գործին յատկապէս նախանձախնդիր է եղել Սարբինի հայ համայնքի եռանդուն գործիչ բժիշկ Ստեփաննոս Մղտեսեանը: Էջմիածինը ընդառաջել է այդ խնդրանքին եւ թոյլատրել եկեղեցու կառուցումը²²: Սկսուել է դրամահաւաք չինարնակ հայերից: Յատկապէս առատաձեռն են եղել Կարապետ Ասպետեանը (750 ոսկի ռուբլի) եւ Սարբինի ու Չանչունի հայերը, որոնք եկեղեցու կառուցման նպատակով հաւաքել են 1207 ոսկի ռուբլի²³: 1918ին Արեւելա-չինական Երկաթուղու վարչութիւնը Սարբինի Լիսոհանգ փողոցի անկիւնում, Սադոյալա փողոցի 18 հասցէում 2500 քառակուսի մետր տարածութիւն անվճար տրամադրել է հայերին՝ հայկական եկեղեցի կառուցելու նպատակով: Եկեղեցու եւ կից կառույցների շինարարութեան վերահսկման եւ շինանիւթերի մատակարարման գործով զբաղուել է ճարտարագէտ Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը: 1923 Սեպտեմբերի 5ին տեղի է ունեցել եկեղեցու հիմնարկէքը, որի ժամանակ Եղիշէ քահանայ Ռոստոմեանը հանդէս է եկել ճառով, կարդացել Հայրապետական մաղթանք: կատարուել է մատաղի արարողութիւն²⁴: Մի քանի տարի տեւած շինարարութիւնից յետոյ 1923 Նոյեմբերի 18ին բացուել է Մայրագոյն Արեւելքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայ առաքելական եկեղեցին՝ յարակից չէնքերով: Այն ընդգրկել է երեցատուն՝ քահանայի կացարանը եւ մի սրահ-հաւաքատեղի²⁵: 1933ին Եղիշէ քահանայի վախճանումից յետոյ չինարնակ հայերը չորս տարի զրկուած են մնացել հոգեւոր հովիւից եւ հարսանեկան, կնունքի ու յուղարկաւորութեան ծէսերը ստիպուած կատարել են ռուս ուղղափառ եկեղեցում: Ի վերջոյ Սարբինի Հայ Միութեան նախագահ Տէր-Յովակիմեանի նախաձեռնութեամբ եւ Զանքերով դիմում է յղուել Մայր Աթոռին՝ Զինաստան հոգեւոր հովիւ ուղարկելու խնդրանքով: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Մուրադրէզեանի եւ Երուսաղէմի պատրի-

արք Թորգոմ Արք: Գուշակեանի հաւանութեամբ Մայրագոյն Արեւելքի հայոց հոգեւոր հովուութեան պաշտօնին է կոչուել Երուսաղէմի միաբան Ասողիկ վարդապետ Ղազարեանը (1909-1979): Ասողիկ վարդապետը այցելել է Չինաստանի հայաբնակ բնակավայրերը՝ ամէնուրեք կատարելով իր պաշտօնը, անցկացրել չինարնակ հայերի մարդահամար, ծաւալել աշխոյժ գործունէութիւն՝ սովորեցնելով հոգեւոր եւ ազգային երգեցողութիւն, դասաւանդելով հայոց լեզու եւ պատմութիւն, Շանհայում հիմնել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ: Ասողիկ վարդապետի ջանքերով վերանորոգուել եւ ընդլայնուել են Խարրինի եկեղեցուն կից տարածքները: Լինելով Երուսաղէմի քաղաքացի, որը 1930ականներին գտնուել է բրիտանական հովանաւորութեան ներքոյ, Ասողիկ վարդապետը 1941-1945 բանտարկուած է մնացել Մուկդէնի բրիտանական եւ ամերիկեան քաղաքացիների համար նախատեսուած ճապոնական համակենտրոնացման ճամբարում: 1945 Հոկտեմբերի 19ին Գէորգ Զ. Կաթողիկոսին գրած նամակում վարդապետը յայտնել է, որ չորս տարի ճապոնական գերութեան մէջ լինելով՝ ինքը կտրուած է եղել աշխարհից եւ կաթողիկոսի ընտրութեան լուրը նա իմացել է խորհրդային բանակի հայ զինուորներից, «որը Ռուսաց բանակին հետ եկան այստեղ եւ ազատագրեցին գնեզ ճաքնացուց ձեռքէն»²⁶: Ասողիկ վարդապետը Չինաստանում մնացել է մինչեւ 1949, այնուհետեւ պաշտօնավարել տարբեր երկրներում, մասնաւորապէս Իրաքում:

ՀԱՅԵՐԸ ԽԱՐՐԻՆՈՒՄ

Ի. դարի սկզբին հայերի թիւը Չինաստանում եւ այլ քաղաքներում մեծացել էր յատկապէս ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ բազմաթիւ հայեր, մեծ մասամբ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամներ կամ համակիրներ, խուսափելով համայնավար հալածանքներից, փախել են Չինաստան՝ այնտեղից ԱՄՆ մեկնելու նպատակով, ինքնին հասկանալի է, թէ ինչպիսի տանջանքների եւ զրկանքների գնով են այդ հայերը հասել Չինաստան: Այսպէս, Չինաստանում հաստատուած Դարայագեագի Ազադակ գիւղի բնակիչ Մկրտիչ Շարոյեանը հայ մամուլին ուղարկել է իր արկածալից ճանապարհորդութեան պատմութիւնը, թէ ինչպէս է 1924ին դաշնակցական լինելու մեղադրանքով ձերբակալուել, բանտարկուել, ապա ազատ արձակուելուց յետոյ մի փոքր խմբով եւ չինացի սպաների ուղեկցութեամբ Մոսկուայից հասել Վլադիվոստոկ, ապա՝ Չինաստան. «Երկու գիշեր առանց կանգ առնելու քաղցինք սարերով եւ անտառներով: ...Նոյեմբերի 17ի առաւօտեան ժամը 8ին հասանք չինական կայարան մը, այստեղից գնացքով Խարբին քաղաքը հասանք եւ, կինս եւ չորս ընկերներս: Ահա մեր ճանապարհորդութիւնը Երեւանից մինչեւ Վլադիվոստոկ, Խարբին, մօտաւորապէս 13000 վերստ»²⁷ (մօտ. 14.000 քմ.): Մէկ այլ հայ՝ Շանհայում հաստատուած կարսեցի Մկրտիչ Յակոբեանը, Գիւմրիի եւ Թիֆլիսի ճանապարհով հասել է Չինաստան, այնտեղից Ամերիկա անցնելու մտադրութեամբ, որտեղ «արդէն կորսուած զգացի իմքզիմքս: Չինումաշինը մանկութեանս օրերուն

հեքիաթներու մէջ էի լսում, եւ այսօր ինքս չիմարէն աւելի լաւ եմ խօսում, քան հայերէն»²⁸։ Իր թղթակցութիւնը Յակոբեանն աւարտել է «Տէր Իմ, Դու Խղճա Հայ Ազգիս» բանաստեղծութեամբ։ Իսկ Չինաստանում ծնուած Երուանդ Մարգարեանը վկայել է, որ Խարբինում գտնուող ամուսնուն միանալու նպատակով իր զոքանչը Մոսկուայից մինչեւ չինական սահման հասել է մէկ տարում՝ ճանապարհին ստիպուած լինելով վաճառել իր ողջ ոսկեղէնը, այնուհետեւ ուրիշ փախստականների հետ ապօրինի ճանապարհով կտրել-անցել է խորհրդա-չինական սահմանը²⁹։

Չինաստանում ապաստանած հայերը երբեմն դիմել են հայ մամուլին՝ իրենց կորած ազգականներին գտնելու խնդրանքով։ Այսպէս, 1920ին Խարբին քաղաքից Երեւանի Յառաջ օրաթերթին են դիմել իմանուէլ Դիւբաբեանը, Ռուբէն Բաբայանը եւ Արամ Մարգսեանը՝ խնդրելով իրենց հետ կապ հաստատել Բոսթոնի Հայրենիքի կամ Խարբինի Հայկական Յանձնախմբի միջոցով³⁰։

Չինարնակ Համազասպ Պսակեանի դասակարգմամբ՝ Մայրազոյն Արեւելքի հայութիւնը ունեցել է հետեւեալ սոցիալական կազմը՝ ա) աքսորեալներ³¹, բ) արկածախնդիրներ, գ) Արեւելա-չինական եւ Սիրիոյի Երկաթուղու շինարարութեան ծառայողներ, դ) փախստականներ։ Արկածախնդիրների մէջ պէտք է նշել Մանջուլիում թմրեցուցիչների, սախարինի եւ այլ ապրանքների մաքսանենգութեամբ զբաղուող հայերին, որոնց մասին յիշել է Պսակեանն ինքը. «Այսպիսի խայտաբղետ հասարակութեմը մը 2021-ական դարակա՞ն գործունէութիւն սպասել՝ եթէ ոչ անկարելի, գէթ չափազանց դժուար էր», եզրակացրել է նա³²։

Պահպանուել են Չինաստանում բնակուող հայերի մարդահամարի տուեալները։ 1910-1924ին Եղիշէ քահանան արձանագրել է 415 ծնունդ, 233 պսակ եւ 104 մահ³³։ 1925ին Խարբինի հայերի թիւը եղել է 287³⁴։ 1927ի տուեալով հայերը Չինաստանում բնակուել են հետեւեալ քաղաքներում՝ Տիենծին, Շանհայ, Խայլար, Պոզրոնիչնի, Մանջուլի, Յիցիկար, Չանչուն, Մուկդէն (այժմ՝ Շենիան), Դալէն եւն։ Նրանց մէջ եղել են երկու բժիշկ, երկու փաստաբան, մի քանի ուսուցիչ եւ հաշուապահ, մէկ լրագրող, մէկ քահանայ, մնացածը՝ մանր առեւտրականներ եւ բանուորներ³⁵։ Իսկ ըստ 1930ին Բոստոնի Հայրենիք ամսագրում տպագրուած մի հաղորդագրութեան, որն ուղարկել է Եղիշէ քահանան, Չինաստանի հայերի տարաբաշխումը եւ թուաքանակն ունեցել է հետեւեալ պատկերը. Խարբին՝ 271, Մանչուրիա (Մանջուլի)՝ 80, Շանհայ՝ 54, Տիենծին՝ 47, Չանչուն՝ 41, Խայլար՝ 17, Մուկդէն՝ 13, Մինդաո՝ 10, Յիցիկար՝ 9, Դալէն՝ 8, Ինգուո՝ 8, Անտա, Պոզրոնիչնի եւ Իմիամբո՝ 3ական, Բուխեզա եւ Խանդախեցի՝ 2ական։ Ընդհանուր թիւը կազմել է 579 հոգի³⁶։ (Նկատի առնենք, որ Չանչունը եւ Դալէնը այն ժամանակ եղել են Ճապոնիայի տիրապետութեան ներքոյ)։ Յաջորդ տարի տպագրուած վիճակագրական տուեալները գրեթէ նոյնն են. ընդհանուր թիւը՝ 516, Խարբին՝ 271, Մանջուլի՝ 80, Շանհայ՝ 54, Տիենծին՝ 47, Չանչուն՝ 41, Մուկդէն՝ 13, մնացածը ցրուած են 10ից աւելի քաղաքներում³⁷։ Երկու տարի անց՝ 1933ին վերաբերող մէկ այլ փաստաթուղթ, որ պահուած է Հա-

յաստանի Ազգային Արխիւում³⁸, այլ թուեր են ներկայացուում: Խարբին՝ 560, Մանչուրիա՝ 160, Շանհայ՝ 90, Չանչուն՝ 78, Տիենծին՝ 70, Մուկդէն՝ 45, Հոնկոնգ՝ 20, Մինդաօ, Տենչէն, Ռայլին եւ այլ քաղաքներում՝ 200: Իսկ 1937ին չինահայութեան տարաբաշխումն ունեցել է հետեւեալ պատկերը: Խարբին՝ 350, Շանհայ՝ 206, Դալբէն՝ 34, Չանչուն եւ Մինդաօ՝ 15ական, Մուկդէն՝ 7³⁹:

Ինչպէս տեսնում ենք, թուերն անհամապատասխան են, բնակչութեան աճը եւ նուազումը՝ տարերային, այնպէս որ սոյն տուեալները հարիւր տոկոս հաւաստի չեն կարող համարուել:

Զինահայութեան հոգեւոր առաջնորդ Ասողիկ վարդապետը 1937ին Սիրոնում հրատարակել է Զինաստանի հայերի հետ իր հանդիպումների մասին, տուել վիճակագրական տուեալներ: Զինաբնակ հայերը բոլորը ճանաչել են մէկմէկու եւ հետաքրքրուել միմեանցով: Նրանք ստացել են Ամերիկայում, Եւրոպայում եւ Եգիպտոսում լոյս տեսնող հայերէն լրագրեր: Բոլորն էլ եղել են ընտանիքի տէր, ունեցել զաւակներ, որոնք յաճախել են օտար դպրոցներ: Նրանք արեւելահայեր են, բացի Տիենծինի հայերից, որոնք արեւմտահայեր են: Գրեթէ ամէնուրեք, քիչ բացառութիւններով, հայերը գրաղուել են չացեղէնի եւ քաղցրաւենիքի պատրաստութեամբ եւ վաճառքով: Նրոնք ապրել են բարեկեցիկ, մեծամասնութիւնը՝ նուիրուած ազգային կեանքին: Հիմնականում ամուսնացել են համայնքի մէջ, թէեւ եղել են ամուսնութեան դէպքեր ուսաների եւ այլ ազգերի ներկայացուցիչների (սակայն ոչ՝ չինացիների) հետ⁴⁰: Սակայն Զինաստանում վաղուց հաստատուած հայերի մի մասն աստիճանաբար օտարացել է՝ իրեն հեռու պահելով ազգային կեանքից: Ժամանակակցի վկայութեամբ՝ «Երբ իրենց դիմում կ'ըլլայ միւրակամ աջակցութեան համար, ամոնք կու տան այնչափ, որ չլսուի, թէ չտուին: Այս դասակարգին կը պատկանին գրեթէ բոլոր հաստատները»⁴¹:

Ինչպէս նշուեց, ամէնից մեծ թուով հայեր բնակուել են Խարբին քաղաքում: Հիւսիս-արեւելեան Զինաստանի կենտրոնը հանդիսացող 1898ին հիմնուած եւ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցող այս քաղաքը 1920-1930ականներին եղել է ամենաբազմազգ քաղաքը Մայրագոյն Արեւելքում (այստեղ բնակուել են 53 տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ⁴²): Խարբինն անուանել են «արեւելեան Սանկտ-Պետերբուրգ», այն համարուել է տարածաշրջանում ապիտակ ուսւ տարագիրների ոչ-պաշտօնական մայրաքաղաքը եւ ժամանակի մեծագոյն ուսանական կղզեակն արտասահմանում: Ազգերի, լեզուների եւ կրօնների այդ խառնարանում հայերն ապրել են կղզիացած, իսկ նրանց շփումները սահմանափակուել են ուսւ գաղթականներով: Նրանք մեծ մասամբ եղել են Հայաստանի տարբեր գաւառներից (Արցախ, Սիւնիք, Զաւախք) եւ Վրաստանից, այսինքն՝ նախկին Ռուսական կայսրութեան նահանգներից, եւ լինելով ուսւախօս եւ մշակութապէս ուսւններին մօտիկ՝ ընկալուել են որպէս ուսւ գաղթականութեան մի ճիւղը՝ պահպանելով հանդերձ իրենց ընկերային եւ հոգեւոր անկախութիւնը:

Հայերը խորրինում գրադուել են հիմնականում մանր առեւտրով: Ինչպէս նշել է Երուանդ Մարգարեանը, նախամասօցէթունկեան ժամանակաշրջանի Չինաստանում տեղի բնակիչները բաւականաչափ բարեկամաբար են տրամադրուած եղել օտարերկրացիների հանդէպ՝ նպաստելով նրանց սեփական գործ հիմնել եւ լինել ինքնաբաւ⁴⁴: Եթէ Չինաստանի արեւելքում բնակուող Հայերը մեծ մասամբ եղել են երկաթուղու ընկերութեան ծառայողներ, երկրաչափներ, մեքենագէտներ, ճարտարագէտներ, շինարարներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, իրաւաբաններ եւ արհեստաւորներ, ապա հիւսիսում ապրողները՝ առեւտրականներ եւ հրուշակագործներ: Վերջին պարագան յատկանշական է, քանի որ Հայերն անմիջապէս օգտուել են չինացիներին բնորոշ քաղցրասիրութիւնից՝ հիմնելով բազմաթիւ հրուշակարաններ, հացատեսակների եւ քաղցրաւենիքի խանութներ՝ պատրաստելով չինացիներին մեծ մասամբ անծանօթ ռուսական, կովկասեան եւ եւրոպական թխուածքեղէն: 1926ի դրութեամբ խորրինահայերի մէջ եղել են նաեւ մեծ թուով արհեստաւորներ, չորս բժիշկ, մէկ իրաւաբան, չորս ճարտարագէտ եւ ուսանող երիտասարդներ⁴⁵: 1928ի վիճակագրութիւնը աւելի որոշակի թուեր է տալիս՝ 17 արհեստաւոր, 7 տանտէր, 6 ուսանող, 5 ծառայող տարբեր հիմնարկներում, 3 փռապան եւ մէկ իրաւագէտ⁴⁶:

Արեւելահայ գաղթականները մեծ մասամբ եղել են ՀՅԴ անդամներ եւ համակիրներ, այս կամ այն չափով հալածուած բոլշեւիկների կողմից եւ խիստ հակախորհրդային կողմնորոշմամբ⁴⁷: Նրանք Չինաստանում էլ շարունակել են իրենց գործունէութիւնը, տարածել կուսակցութեան գաղափարները եւ սերունդներին դաստիարակել այդ ոգով, բաժանորդագրուել միայն դաշնակցական մամուլին, յատկապէս *Յաւաջին* եւ *Հայրենիք*ին: Կայ վկայութիւն, որ անգամ չինահայերի մէջ գործել է ցեղակրօն երիտասարդների ուխտ՝ 15-20 հոգուց բաղկացած⁴⁸: Յատկանշական է, որ անգամ հեռաւոր Չինաստանում նրանք երբեմն հետապնդուել են: Երբ 1924ին Պեկինում կնքուել է խորհրդա-չինական համաձայնագիր, ըստ որի չինական հեռաւորարեւելեան երկաթուղին անցել է չին-խորհրդային վերահսկողութեան տակ, խորհրդային ներկայութիւնն ուժեղացել է խորհրդային Բոլշեւիկները սկսել են թափանցել Չինաստան, ՀՅԴ անդամները սկսել են զգուշանալ եւ թաքնուել, քանի որ այս շրջանում 800ից աւելի մարդ է ձերբակալուել, ներառեալ երկու հայ⁴⁹:

1921ից խորրինում հայ կեանքն աշխուժացել է յատկապէս բժիշկ Մղտեսեանի փանքերի շնորհիւ: Այս գործչին է պարտական խորրինի հալածութիւնն իր եկեղեցու, ինչպէս նաեւ դպրոցի եւ երիտասարդական մարզական միութեան ստեղծման համար: Մղտեսեանը յաջողեցրել է հիմնել նաեւ հայկական բուժարան՝ կազմակերպելով չքաւոր Հայերի եւ օտարազգիների ձրի բուժօգնութիւնը, որն իրականացրել է բժիշկներ Եւրմազանեանի, Եւղուպեանի, Ոսկանեանի եւ տիկին Բաղայեանի հետ միասին:

Հայ Ազգային Վարչութիւնն իրաւասու է դարձել քննել Հայերի միջեւ ծագած գծաութիւնները եւ հարկ եղած դէպքում տուգանել յանցաւորներին: Խորրինի Հայերը կազմել են 48 կէտից բաղկացած կանոնադրութիւն,

որի առաջին կէտում ընդգծուել է Զինաստանում ապրող բոլոր հայերի համար ազգային միասնութեան գաղափարի տարածումն ու պահպանումը։ Այս կանոնադրութիւնը, որ ռուսերէն լոյս է տեսել *Խարբինում*, հաւանաբար 1922ին, վաւերացուած *Խարբինի* գլխաւոր ոստիկանական վարչութեան կողմից։

1925 Դեկտեմբերի 13ին *Խարբինում* ստեղծուել է ուկրաինացի եւ հայ ուսանողների միութիւն, որի գլխաւոր նպատակն է եղել հետապնդել Ուկրաինայի եւ Հայաստանի պետական եւ ազգային կատարեալ անկախութիւնը, ուկրաինական լայն շրջանակներին ծանօթացնել հայ դատը եւ հայ ժողովրդին։ Այդ առթիւ միութիւնը նպատակադրել է կազմակերպել դասախօսութիւններ՝ ուսումնասիրելով յատկապէս Ուկրաինայի եւ Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական վիճակը⁵⁰։

1926 Նոյեմբերի 21ին *Խարբինում* բացուել է Մայրագոյն Արեւելքի առաջին հայկական դպրոցը՝ դարձեալ հիմնականում Մղտեսեանի ջանքերով։ Այդ օրը մեծ ցնծութիւն է եղել խարբինահայութեան համար, բոլորն ուրախութիւնից արտասուել են եւ սփոփուել, որ այդուհետ ուժացման եւ օտարացման դէմն առնելու են։ Այդ առթիւ հայկական եկեղեցում մատուցուել է պատարագ եւ կատարուել դպրոցական մաղթանք։ Նոյն օրն իսկ արձանագրուել են 33 աշակերտներ։ Ուսուցիչն է եղել Սիլիշ քահանան։ Դպրոցում աւանդուել են հայոց լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, Սուրբ Գրքի պատմութիւն։ Դպրոցի բոլոր ծախսերը հոգացել է համայնքի վարչութիւնը⁵¹։ 1928ին հայկական դպրոցի աշակերտները բաւական յաջող են յանձնել աւարտական քննութիւնները՝ յարուցելով բոլորի զարմանքը, թէ ինչպէս են կարողացել այդքան առաջադիմել ութ ամսուայ ընթացքում⁵²։

1927ին Զինաստան է այցելել մի հայորդի, որը Հայրենիքին Յունուարի 12ին *Խարբինից* ուղարկած մի թղթակցութեան մէջ նկարագրել է իր այցելութիւնները չինական քաղաքներ եւ հանդիպումները տեղի հայերի հետ։ Նա նախ եղել է ճապոնական տիրապետութեան տակ գտնուող Սննչուն քաղաքում, որի հայերի թիւը լիւ է՝ 46, բոլորը՝ վաճառականներ։ Նրանք ունեցել են ազգային յանձնախումբ, 1924ից գործող նախակրթարան-դպրոց, որի ուսուցիչն էր Սերովբէ Բահաթրեանը։ Նախապէս դպրոցն ունեցել է 10 աշակերտ, սակայն ուսուցչի հանդէպ սկսուած անբարեացակամութեան պատճառով չորս աշակերտի տեղափոխել են ռուսական դպրոց։ Մուկդէնի հայերի թիւը եղել է 16՝ արհեստաւորներ եւ պաշտօնեաներ։ Ունեցել են ազգային ենթաշանձնախումբ, որը կապ է պահել *Խարբինի* հայ համայնքի յանձնախմբի հետ։ Նրա վարչութեան անդամներն են եղել ճարտարագէտ Լ. Ղորղանեանը (նախագահ), նախկին սպայ Լ. Պոպովեանը (քարտուղար եւ հաշուապահ) եւ Լ. Սարգսեանը (գանձապահ)։ Այցելուն եղել է նաեւ Տիենծին քաղաքում, նշել, որ նրա 50 հայ բնակիչները Թուրքիայի տարբեր քաղաքներից են, բոլորն էլ՝ բարեկեցիկ վիճակում։ Նրանց խօսակցական լեզուն եղել է անգլերէնը եւ թուրքերէնը, ապրել են կղզիացած, ազգային-հասարակական կազմակերպութիւններ չեն ունեցել եւ չեն

էլ ձգտել ազգային կեանքի Այդուհանդերձ, մի քանի տարի առաջ հանգանակել են 2000 դոլար՝ հայ որբերի համար: Իսկ Դայրէնում հանդիպել է երեք հայի, երկուսը՝ վաճառական⁵³:

1927 Յունիսի 19ին կայացել է Խարբինի հայ համայնքի տարեկան ընդհանուր ժողովը: Վարչութեան անդամներ են ընտրուել դարձեալ «երեք կէտերը»՝ Մղտեսեանը, Տէր-Յովակիմեանը եւ Մելիք-Օհանջանեանը, նաեւ կաթնատուսեա վ. Նազարեանը եւ վաճառական Ա. Սարգսեանը: Զեկուցուել է, որ հայկական դպրոցի երկսեռ աշակերտների թիւը 28 է⁵⁴:

Խարբինի հայ համայնքում գործել են նաեւ ՀՅԴ մասնաճիւղ, «Ազգային Ընկերութիւն»ը, «Երիտասարդաց Գրական-Գեղարուեստական Միութիւն»ը, «Արծիւ» մարմնամարզական միութիւնը (հիմնուած 1925ին, մասնակցել են նոյն թուականի Սեպտեմբերին կայացած ողիմպիական խաղերին եւ արժանացել մրցանակների), «Հայ Երիտասարդների Ակումբ»ը (որ մտադիր է եղել հրատարակել *Միութիւն* հայերէն-ռուսերէն պարբերականը), «Հայ Տիկնանց Միութիւն»ը (ղեկավար՝ բժշկուհի Աննա Եագուպեան, քարտուղար՝ Շուշանիկ Պօղոսեան), որը կազմակերպել է հայերէնի դասընթացներ, «Հայ Թատերասիրաց Ընկերութիւն»ը, որը ներկայացրել է հայերէն եւ ռուսերէն բեմադրութիւններ եւ «Հայ Երաժիշտների Խումբ»ը, որը ելոյթներ է ունեցել համայնքի միջոցառումների ժամանակ: Խարբինահայ միութիւնները նշել են ազգային-եկեղեցական տօները, աղօթատանը կամ համայնքային կենտրոնում կազմակերպել միջոցառումներ, որոնք ուղեկցուել են ազգային երգ ու արտասանութեամբ: ՀՅԴն եւ նրա համակիր չինարեանակ հայերը մշտապէս նշել են Հայաստանի անկախութեան օրը՝ Մայիսի 28ը: Այսպէս, 1928ին այդ տօնակատարութեանը մասնակցել են երգչախումբ եւ նուագախումբ, ներկայացուել են կենդանի պատկերներ՝ «Զէյթունցի Հերոսներ», «Աղօթք Որբերի Համար», «Մայր Հայաստանը՝ Մինչեւ 1918», «Մայր Հայաստանը՝ 1918, Մայիս-1920, Դեկտեմբեր»⁵⁵: 1933ի Մայիսի 28ի տօնին ներկայ են եղել նաեւ Խարբինի վրացի, ռուս եւ մանչուրիացի համայնքների ներկայացուցիչները: Ելոյթներ են ունեցել Հայոց Ազգային Վարչութեան նախագահ Մղտեսեանը, Խարբինի Վրացական Համայնքի նախագահ բժիշկ Ն. Ժիշկարիանին, Ռուս Տարագիրների Գործադիր Մարմնի ներկայացուցիչ Ե. Վ. Լուտչենը: Պաշտօնական ելոյթներից յետոյ Խարբինի Երիտասարդական Միութիւնը հանդէս է եկել զբոսական-գեղարուեստական փոքր ծրագրով: Կարինէ Պսակեանն արտասանել է Աւետիք Իսահակեանի «էյ Զան, Հայրենիք»ը, երգել են օրիորդ Մ. Թէյմուրազեանը, Մ. Ռոստոմեանը, որը «Երազ» երգը կատարել է տիկին Մնացականեանի (դաշնամուր) եւ Ա. Մղտեսեանի (ջութակ) նուագակցութեամբ: Երեկոյին ներկաների թիւը 150ից աւելի է եղել⁵⁶: 1928ին Խարբինում Ազգային Ցանձնախմբի, Մոնղոների Ցանձնախմբի եւ հայկական դպրոցի ուսուցիչների ջանքերով մեծ հանդիսաւորութեամբ նշուել է Վարդանանց տօնը, ելոյթ է ունեցել «Արծիւ» նուագախումբը, դարձեալ ցուցադրուել են կենդանի պատկերներ՝ «Հայկական Դիւցազնամարտը», «Հայ Հերոսներ», «Հայրուկների Խումբը», «Վարդանի Դիակի Որոնումը» եւ «Վերածնունդ»⁵⁷: Վարդանանց տօնը

Խարբինում նշուել է նաև 1930ին, ելույթ է ունեցել երգչախումբը՝ Հրաչեայ Ռոստոմեանի ղեկավարութեամբ⁶⁸։ 1929 Հոկտեմբերի 27ին Խարբինի Հայերը տեղի Համայնքի անդամների և օտարազգիների մասնակցութեամբ տօնել են Եղիշ Դուրեան պատրիարքի յորելեանը, մատուցուել է պատարագ, ելույթ է ունեցել 22 հոգիանոց քառաձայն երգչախումբը⁶⁹։

1930ին Խարբինի Հայ Համայնքի ընդհանուր ժողովը հաստատել է վարչութեան նախկին կազմը, իսկ վերստուգիչ յանձնաժողովի անդամներ են ընտրուել Սերովբէ Բահաթրեանը, ուսանողներ Հ. Ռոստոմեանը և Ս. Մղտեհեանը⁶⁰։ Այս ժամանակաշրջանում Խարբինի Հայերը, բոլոր չինարեանակների պէս, մատուցել են որոշ տնտեսական տաղանայների՝ տեղական դրամի՝ ոսկու և ճապոնական ենի համեմատութեամբ անկում կրելու պատճառով։ Չնայած այդ հանգամանքին՝ հայկական զարոցը հինգերորդ տարին շարունակել է իր գործունէութիւնը, երկսեռ աշակերտների թիւը աճել է, հայկական դպրոցում սովորելու ցանկութիւն են յայտնել նաև մի շարք ալլազգիներ⁶¹։

1931 Նոյեմբերին Խարբինում մահացել է ականաւոր հայ թարգմանիչ և իրանական գիւտնագիտութեան յայտնի դէմք Յովհաննէս Խան-Մասեհեանը։ Նա 1930ին նշանակուել էր Իրանի դեսպան Ճապոնիայում, սակայն ծանր հիւանդութեան պատճառով հրաժարական էր ներկայացրել։ Տոկիոյից Թեհրան ճանապարհին նա մահացել է Ձինաստանում։ Նրան Խարբինում սխալմամբ յուղարկաւորել են իսլամական ծէսով, ինչն առաջացրել է տեղի հայերի վրդովմունքը։ Խարբինի Հայոց Ազգային Վարչութիւնը պահանջել է Մասեհեանի դազադը։ Համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց յետոյ վարչութեան կազմը ստացել է այն, Ձինաստան ժամանած իրանահպատակ հայերի և տեղի թաթար համայնքի ներկայութեամբ դազադը բերուել է հայկական եկեղեցի, կատարուել է հոգեհանգստի արարողութիւն և հոգեհաշ է տրուել քաղաքի հայկական ճաշարաններից մէկում⁶²։

Ինչպէս նշուեց, Խարբինահայերը հրատարակել են *Երկիր* երկշաբաթաթերթը և ռուսալեզու *Վեստնիկ Արմենիին*, որոնք կարճատեւ գոյութիւն են ունեցել։ Սրանցից բացի Համազասպ Պսակեանը և Մելիքեանը լոյս են ընծայել *Աւետիս* տարեգիրքը՝ երգիծանկարներով⁶³։ Ցաւօք, մեզ չի յաջողուել տեսնել այդ պարբերականներից գոնէ մէկ նմուշ։

Խարբինահայերն ապրել են մշակութային կեանքով։ 1919-1922՝ Խարբինի հայ և ռուս թատերասէրների ուժերով տրուել են մի շարք ներկայացումներ, որոնք հիմնականում խաղացուել են Առեւտրական ժողովարանի դահլիճում կամ Չուրին ակումբում։ 1921 Փետրուարի 2ին Խարբինի Առեւտրական ժողովարանի դահլիճում ներկայացուել է Գաբրիէլ Սուեդուկեանի *Պեպօն*։ Այն բեմադրել է 1918ին Ձինաստան հաստատուած Թիֆլիսահայ բեմի դերասանուհի Վարվառէ Մելիքեանը։ Նա էլ հանդէս է եկել Եռւշանի դերում։ Միւս դերերը կատարել են Բուդաղեան ամուսինները (Մելիքեանի դուստրը և փեսան), Վ. Նազարեանը, Օ. Տէր-Յակոբեանը և Ս. Յովհաննիսեանը⁶⁴։ Աւելի ուշ, Խարբինի Հայ Երիտասարդական Խմբակը 1940ա-

կաննների վերջ-1950ականների սկզբին ներկայացրել է մի շարք սիրողական բեմադրություններ՝ «Անուշ» օպերան, «Անահիտ» դրաման, «Արշին Մալ Ալան» երաժշտիկադր, «Աւարայրի Ճակատամարտը» են։ Դրանք բեմադրել է Կարինէ Պսակեանը, որը եղել է նաև դրանց գլխավոր ղեկավարությունը⁶⁵ :

Խարբինհայերը, նաև օտարազգիները, յաճախ առիթ են ունեցել լսել Արծուիկ Ռոստոմեանի (1909-1927) երգեցողությունը զանազան հանդիսությունների ժամանակ։ Այս վաղամեռիկ երգչուհին եղել է միակ հայ աղջիկը Ջինաստանում, որ կարողացել է սահուն հայերէն խօսել, գրել և կարդալ, ինչն արտառուց է եղել Մայրագոյն Արեւելքում մեծացած մէկի համար⁶⁶ :

1930 Ապրիլի 6ին Խարբինում նշուել է Աւետիս Ահարոնեանի գրական գործունէութեան 40ամեակը։ Բժիշկ Մղտեսեանը ռուսերէն բացման խօսք է ասել, որից յետոյ հնչել է «Մեր Հայրենիք»ը՝ Հրաչեայ Ռոստոմեանի ղեկավարած 20 հոգիանոց երգչախմբի կատարմամբ։ Ուսանող Ս. Մղտեսեանը ռուսերէն բանախօսել է Ահարոնեանի մասին, ելոյթ է ունեցել Նիդէլ քահանան, կարդացուել են հայերէն և ռուսերէն հատուածներ Ահարոնեանի գործերից։ Երեկոն աւարտուել է երգերով, որոնցից ուշագրաւ է եղել Արտաշէս Յովհաննէսի կատարած «Երազ»ը⁶⁷ :

1936ին չինահայերը մեծ խանդավառութեամբ են ընդունել սփիւռքահայ գաղթավայրերը հիւրախաղերով այցելող նշանաւոր նուագածու քեմանչիստ Ռուբէնի (Գարախանեան, 1892-1983) ելոյթները։ Ուղեւորութեան ժամանակ նրան ընկերակցել է կինը՝ դաշնակահարուհի Ազնիւ Մանուկեանը։ Ռուբէնի քամանչայի նուագը լսել են Պեկին, Խարբին, Շանհայ, Ֆիտուտէն, Ջինչաուա, Տիենծին, Դայրին և Մանչուլի քաղաքներում։ Քեմանչիստ Ռուբէնի նախաձեռնութեամբ առանձին հայկական համերգ է կազմակերպուել Շանհայում⁶⁸ : Ջինական մամուլը գովեստով է խօսել հայ արուեստագէտի մասին՝ հրատարակելով նրա լուսանկարը։ «Տաղանդաւատ Ռուբէնի ձեռքերում քամանչան հաւատարմօրէն արտայայտում է մարդկային հոգին»՝ գրել է Շանհայի China Press⁶⁹ : Քեմանչիստ Ռուբէնին առաջարկել են շահաւէտ պայմաններով մնալ Ջինաստանում, սակայն նա մերժել է՝ պատճառաբանելով, որ պէտք է մեկնի՝ հայ արուեստը տարածելու Եւրոպայում և Ամերիկայում⁷⁰ : Ցնոթագյում նա պատմել է Ջինաստանի մասին. «Այնքան գոհ էիմք, որ կարծես հոն պիտի հաստատուէիք վերջնականապէս։ Բաւական երկար մնացիք... Ժամանակի ընթացքին կազմեցիք երգչախումբ մը և տօնեցիք Ապրիլ 24ը։ ...Սակայն օր մը, պէտք է մեկնէիք. կեդրոն մը, տեղ մը չուէիք»⁷¹ :

ՀԱՅԵՐԸ ԵԱՆՀԱՑՈՒՄ

Մինչև Բ. Աշխարհամարտը մեծ թուով հայեր (չուրջ 600) բնակուել են նաև Շանհայում։ 1926ին Շանհայում բնակուել է 25 հազար օտարերկրացի, որոնցից 15 հազարը՝ ռուս սպիտակգուարդիականներ⁷² : Հայերի մեծ մասը եղել են կովկասցիներ, արթուն և չէն վաճառականներ, պատուական ազգայիններ⁷³ : 1936 Ապրիլ 25ին հիմնուել է Շանհայի Հայ Երիտասար-

դական Միութիւնը (ՀԵՄ)՝ որպէս տեղի Հայ Օգնութեան Միութեան մասնաճիւղ, Այն հետապնդել է դերազանցապէս կրթական եւ մշակութային նպատակներ: Միութեան ատենապետ է ընտրուել Վարդան Չանդալեանը: Կազմակերպել են հայերէնի երեկոյեան դասընթացներ՝ փոքրերի եւ մեծերի համար, նշել ազգային տօները: Պատրաստուել են հիմնել գրադարան եւ մշտական գործող դպրոց⁷⁴: 1937ին, այս միութիւնը, տեղի ազգայիններից Մելիք Նուպարեանի միջոցով փորձել է քաղաքում բացել Հայկական աղօթատուն⁷⁵: 1938ին Շանհայի ՀԵՄը ընտրել է նոր յանձնախումբ հետեւեալ կազմով՝ Վարդան Չանդալեան (պատուոյ նախագահ), Ֆրանց Չանդալեան (պատուոյ քարտուղար), Պօղոս Չանդալեան (պատուոյ գանձապահ), Ամալիա Կարապետեան, Վարիա Պետրոսեան (յանձնախմբի անդամներ): Միութիւնը 1938ին ունեցել է 30 անդամ: Գործել է սիրողական երգչախումբ, որը կատարել է հատուածներ Տիգրանեանի «Անուշ» օպերայից, Կոմիտասի «Ով Մեծասքանչ», Մայիլեանի «Լորիկ» եւ այլ երգեր: 1938ի Փետրուարի 24ին Վարդանանց տօնի առիթով ներկայացրել են «Վարդանի Մահը» ներկայացումը, որ յետագայում կրկնել են: Թէեւ երիտասարդները բաւականաչափ լաւ չեն տիրապետել հայերէնին, սակայն մեծ խանդավառութեամբ են նուիրուել իրենց գործին: Նորն թուականի Յունիսի 24ին ՀԵՄը նշել է վիպասան Բաֆֆու ծննդեան 100ամեակը⁷⁶:

1938ին Շանհայի ռուսական եկեղեցում հոգեհանգիստ է մատուցուել Կաթողիկոս Խորէն Ա-ի մահուան առթիւ, ռուս եպիսկոպոսի եւ քահանաների կողմից: Ընտրուել է համայնքի եօթ հոգուց կազմուած վարչական մարմին՝ Հայկ Ասատուրեանի ղեկավարութեամբ: Աղօթատուն կառուցելու նպատակով հանգանակուել է 1500 դոլար (500 դոլարը նուիրաբերել է Ասատուրեանը), որի բացումը վէժ քարով կատարել է յիւնահայութեան հոգեւոր առաջնորդ Ասողիկ վարդապետը: Վերջինս հովուապետական այց է կատարել Մանչուրիա (որտեղ 57 հայկական պսակ եւ մկրտութիւն է կատարել ռուսական եկեղեցում) եւ Հայլար (35 հայկական պսակ եւ մկրտութիւն է կատարել մի մասնաւոր տանը)⁷⁷:

1939ին Ասողիկ վարդապետի գաղափարով եւ Հայկ Ասատուրեանի, Վահան Չանդալեանի եւ այլոց առատաձեռն օգնողակութեամբ Մոնսինիոր Մարեսկա 289 փողոցի երկյարկանի քարաշէն մի տանը պաշտօնապէս բացուել է Շանհայի Հայոց Ազգային Տունը: Նրա նպատակն է եղել նիւթական օգնութիւն մատակարարել ազգակիցներին, դառնալ մշակութային կենտրոն: Կենտրոնում կազմակերպել են հայերէն երեկոյեան դասընթացներ երեխաների համար: Չանդալեանը դասախօսութիւններ է կարդացել հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով: Ունեցել են նաեւ երգչախումբ, որը ղեկավարել է Լեւոն Յովհաննիսեանը: Հայոց Ազգային Տան ամսական ծախսը կազմել է 300 եռան (ներառեալ ուսուցչի ծախսը), որ մասամբ գոյացել է անդամավճարներից, իսկ կէսը տրամադրել է Ասատուրեանը: Ծրագրել են սեփական եկեղեցի ունենալ, որի համար հող գնելու նպատակով հանգանակուել է 12000 եռան (միայն 10000ը տրամադրել է դարձեալ Հայկ Ասատուրեանը)⁷⁸: «Մեր ազգակից Հայկ Ասատուրեանի մասին որքան գրուի՝ քիչ է»,

եչել է չինարնակ վաճազն թէոդիկը (Վալճինճեան)՝ անուանելով նրան Շանհայի հայոց բարերար արքան⁷⁹ :

1938ին Շանհայում տեղի ունեցած չին-ճապոնական բախումների ժամանակ տեղի հայ երիտասարդները անմասն չեն մնացել քաղաքի սահմանները պաշտպանելու գործից: Այդ բախումների ժամանակ զոհուել է ՀՅՄի անդամ, 22ամեայ Արտաշէս Եսոյեանը: Յետմահու նա արժանացել է Շանհայի Քաղաքապետարանի խորհրդի մեդալին⁸⁰ :

ՀԱՅԵՐԸ ԱՅԼ ԶԻՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Կազմակերպուած կեանքով են ապրել նաեւ Մանջուլիի հայերը, որոնք ունեցել են մանկապարտէզ, նախակրթարանի ծրագրով դպրոց, երիտասարդական միութիւն, որ բացել է գրադարան, կանանց միութիւն, որը Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներին մի քանի հարիւր ձեռք աղջիկների տաք հագուստ է պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան⁸¹ : Մանջուլիի հայ համայնքը զգալիորէն տուժել է 1929ի չին-խորհրդային հակամարտութեան ժամանակ, երբ համայնավարները ռմբակոծել են Մանջուլին: Շատ հայեր ստիպուած տեղափոխուել են Սարբին եւ այլուր:

Չինաստանի հիւսիսում՝ Մոնղոլիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ ընկած Հայլար (Պայլար) քաղաքում ապրել է 4-5 հայ ընտանիք եւ 5-6 ամուրի: Ընդունել էլ զբաղուել են վաճառականութեամբ: Այս քաղաքում դեռեւս 1915ին գինու եւ նպարեղէնի խանութ է ունեցել Գրիգոր Դ. Կասեանցը (Քոսեան), իսկ Վ. Մ. խոստովանելով դեղատուէր համարուել է լաւագոյնը քաղաքում: Այս անձին պատկանել է նաեւ Արտաժման Ու Ներաժման Առեւտրի Տունը: Կ. Մ. Բասկալեանն ունեցել է եւրոպական կոշիկի գործարան եւ վաճառատուն: Ծանօթ է եղել նաեւ Ս. Քիրմանեանի հիմնած ընկերութիւնը, որն զբաղուել է գիւղատնտեսութեամբ եւ անասնապահութեամբ⁸² :

Չանչուների հայերի թիւը եղել է մօտ 45, որոնցից ամենաերեւելին եղել է Իւան Աւետիսեանը: Տիենծինում բնակուել են 44 հայեր, գրեթէ բոլորն էլ տաճկահայեր: Այնտեղ գործել է Նիւ Եորքի Գարակէօզեանների գորգագործութեան մասնաճիւղը (յայտնի որպէս The A. and M. Karagheusian Imperial Carpets and Rugs of New York), որտեղ 2000 մարդ է աշխատել: Այս հիմնարկութեան վերատեսուչն է եղել Յակոբ Շահպազը (Շահպազեան), օգնականը՝ Վաճազն թէոդիկը: Յիշուում են նաեւ շապինգարահիսարցի Գառնիկ Հիւսիսեանի, պոլսեցի Օգոստին (sic) Կոստանդեանի, ռումինահայ Հայկ Մարգարեանի եւ կեսարացի էրեւնեանի անունները⁸³ : Տիենծինում են բնակուել նաեւ առեւտրականներ գիւմրեցի Արսէն Անտոնեանցը, խարբերդցի Նշան Պետրոսեանը եւ թիֆլիսեցի Տէր-Աւաքելովը:

Դայլէն քաղաքի 14 հայ ընտանիքների (36 հոգի) ներկայացուցիչներին էին կարնեցի սրճարանատէր Ալեքսան Յարութիւնեանը, նորբայազէտցի Վահան Կրոյեանը, պանտրմացի Արամ Իշխանեանը, զանձակեցի բժիշկ Գարեգին Գէորգեանը, ազգային կեանքի գործիչներ - ծնունդով խալցեդոնացի - Կարապետ Ասպետեանը (որն իր հարստութիւնը կտակել է հայրենակիցներին) եւ տիկին Երեւակ Իշխանեանը⁸⁴ :

ՈՎ ՈՎ ԷՐ ՉԻՆԱՀԱՅԵՐԻ ՄԷՋ

Հատ կարելույն թուարկենք Ի. դարի առաջին կեսին Չինաստանում բնակուած մի շարք հայերի անուններ եւ գործունէութեան վերաբերեալ հակիրճ տուեալներ:

Թիֆլիսեցի Յովհաննէս Գրձեյեանը (Իւան Գրձելով) եւ իր եղբայրը Չինաստանում են հաստատուել 1897ին: Խարբինում նրանք ունեցել են շաքարեղէնի, հրուկակեղէնի եւ հացատեսակների մեծ գործարան:

Հարաբաղցի Վաղարշ Միծաղեանցը, ծնուած Ագատ գիւղում, 13 տարեկանում՝ 1909ին, մեկնել է Խարբին՝ աշխատելու այնտեղ հաստատուած իր աւագ եղբոր մուշտակեղէնի խանութում: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Վաղարշը ծառայել է կովկասեան ճակատում, կռուել էրզրումում: Վերադառնալով Խարբին՝ 1917-1922 որպէս վաճառական ճամփորդել է Խարբինի եւ սիրիոյի քաղաքների (Նովոսիբիրսկ, Չիտա, Վլադիվոստոկ) միջեւ: 1922ին Վլադիվոստոկում հանդիպել է մի դարաբաղցի աղջկայ եւ ամուսնացել նրա հետ: Հաստատուելով Խարբինում՝ Միծաղեանցը առեւտրական գործունէութիւն է սկսել Խարբինի եւ չինական քաղաքների (Դալշէն, Մուկղէն) եւ Պորտ Արթուր նաւահանգստի հետ: 1941ին կնոջ եւ դստեր հետ տեղափոխուել է Շանհայ, իսկ 1952ին հաստատուել Աւստրալիայում⁸⁵:

1919-1922 Չինաստանում եւ Ճապոնիայում է բնակուել յետագայում ամերիկացեանկ երկրաբան, անտառագէտ, ծնունդով Թիֆլիսեցի Սուրէն Գէորգեանցը (մահ. 1958): 1932ին որոշ ժամանակ Չինաստանում պաշտօնավարել է եւդոկիացի Լէոն Սարըեանը, որն այդտեղ է բնակուել կնոջ եւ դստեր հետ⁸⁶ (բնակավայրը մեզ յայտնի չէ):

Երեւանցի Սիմոն Էլոյեանը (ծն. 1874ին) հայկական եւ ռուսական կրթութիւն է ստացել ծննդավայրում: Որպէս գործարար այցելել է Ռուսաստանի մի շարք մեծ քաղաքներ: Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ տեղափոխուել է Մանչուրիա, հաստատուել Խարբինում: 1938ին այստեղ ամուսնացել է հայուհի Իզաբելլայի հետ: Խարբինում ունեցել է շոկոլադէ գործարան, տնօրինել մի քանի ռեստորան տարբեր քաղաքներում: Մեծ նուիրատուութիւն է կատարել Խարբինի հայկական եկեղեցուն: 1960ին ընտանիքով տեղափոխուել է Աւստրալիա⁸⁷:

Արդէն մի քանի անգամ յիշատակուել է Շանհայում բնակուած խոշոր գործարար եւ ազգային Հայկ Ասատուրեանը (16 Ապրիլ 1901-1987): Նա ծնուել է Եգիպտոսում, փաստաբանի ընտանիքում: Հայրը Նուբար փաշայի ժամանակ ազատ ելումուտ է ունեցել եգիպտական արքունիք եւ շատ յարգուած է եղել եգիպտացիներից: Հայկ Ասատուրեանը եղել է Եգիպտոսի բռնցքամարտի ախոյեան⁸⁸: Հաստատուելով Չինաստանում՝ հիմնել եւ ղեկավարել է պելլոտայի (բասկեան գնդակախաղ, յայտնի՝ իտալ ալպի անունով) կենտրոններ Շանհայում, Տիենծինում, այնուհետեւ՝ Մանիլայում: Շանհայում նրա տնօրինած «Պաի Այայի Ֆրոնտոնս» կոչուող վիթխարի մարզադաշտի մուտքն անվճար է եղել⁸⁹: Նրա կինը եղել է եգիպտահայ դերասանուհի Վալենտինա Ամիրայեան/Առնօն (ծն. 1901, Ստամբուլ), լեւան-

տէն հօր եւ հայ մօր զաւակ, որը Գահիրէում մասնակցել է հայերէն թատերախաղերի եւ «Անուշ» օպերայի բեմադրութեանը, էմի Ռայան անունով նկարահանուել է ամերիկեան եւ եգիպտական շարժանկարներում: Հայկ Ասատուրեանը եւ Վարենտինա Ամիրայեանը, ինչպէս նաեւ վերջինիս դուստր Ալիդան՝ առաջին ամուսնութիւնից, երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ երեք տարի արգելափակուած են եղել Մանիլայի ճապոնական համակենտրոնացման ճամբարում, որտեղից Վարենտինան դուրս է եկել քաղցից կիսամեռ վիճակում: Ամերիկացիները նրան քաղաքացիութիւն են առաջարկել, եւ ընտանիքը մեկնել է Լոս Անջելըս, որտեղ էլ Ամիրայեանը յետագայում մահացել է⁹⁰:

Մնունդով կարնեցի Չանդալեան եղբայրներին (նրանց ազգանունը յիշուում է նաեւ Չախալեան ձեւով) պատկանել է Շանհայի հրուշակեղէնի խանութների մի մասը: Շանհայում Սեդրակ ժամհարեանցը մի պարսիկ ընկերոջ հետ դրամատուն է ունեցել: Կերպասեղէնի վաճառականութեամբ է զբաղուել Հայկ Իփէքճեանը:

1937ին մամուլը գրել է Չինաստանի եւ Հնդկաստանի միջեւ գտնուող Խոթան քաղաքում բնակուած Գարեգին Մոլղովաքի մասին, ծնուած 1864ին: Նա ունեցել է գորգերի գործարան Խոթանում, որտեղ կիրառել է բուրդը բուսական ներկով գունաւորելու արհեստը⁹¹:

1930ականների չինահայերի մէջ, անշուշտ, ազգային եւ հասարակական գործունէութեան առումով առաջնութիւնը պատկանում է ամենահայաշատ համայնքի՝ Խարբինի հայերին: Արդէն մի քանի անգամ յիշուեց Ազգային Վարչութեան նախագահ, բժշկական վերատեսուչ եւ Ոստիկանական Դատարանի պատուակալ անդամ Ստեփաննոս Մղտեսեանը, որը որոշ ժամանակ ղեկավարել է Խարբինի առողջապահական գործը: Մնունդով Վրաստանի Թելաւ քաղաքից՝ նա բարձրագոյն կրթութիւն ստացել է Մոսկուայի Բժշկական Համալսարանում: Ուսման տարիներին ձերբակալուել է որպէս յեղափոխական եւ բանտարկուել Թիֆլիսի Մետէխի բանտում: Ազատուելուց յետոյ Մղտեսեանը մեկնել է նախ Դորպատ, ապա՝ Մոսկուա, որտեղ աւարտել է ուսումը: Երբ 1910-1911ին Մանչուրիայում ժանտախտի համաճարակ է բռնկուել, նա ուղարկուել է Չինաստան՝ հիւանդութեան դէմ մաքառելու: Իր յաջող գործունէութեան համար Մղտեսեանը չինական կառավարութեան կողմից պարգեւատրուել է շքանշաններով: 1924ին նշանակուել է Մանչուրիայի Բժշկական Վերատեսուչ: 1927ին սկսել է հրատարակել ռուսերէն Meditsinskaya Gazeta (Բժշկական շաբաթաթերթ) թերթը: 1929ին Խարբինում տեղի հայերը մեծ շուքով նշել են նրա յորելեանը, որին ներկայ են գտնուել նաեւ չինացի, անգլիացի, ճապոնացի, լեհ, վրացի, ռուս եւ օտ ազգերի ներկայացուցիչներ: Չինական թերթերն ընդարձակ յօդուածներով ներկայացրել են յորելեարին⁹²: Ստեփանոս Մղտեսեանը մահացել է 1933ին՝ դիազնոսութեան ժամանակ թունաւորումից⁹³:

Խարբինում 1930ականներին ճաշարանների տէր են եղել Վանօ Յակոբեանը եւ վրացահայ Սեդրակ Փուշինեանը: Մէկ այլ խարբինցի՝ Լէոն Նազա-

րովը (Աելոն Շահնազարեան), 1940ականներին եղել է ամերիկեան «Ճենըրլ Գորգըն» նախ գլխավոր ճարտարագէտը⁹⁴։

1930ից Չինաստանում է բնակուել Պետերբուրգում ծնուած Ալեքսան Մադաթովը, որտեղ նա յաճախել է Ֆրանսիական Տեխնիկական Քոլէջը։ Աշխատել է Շանհայի օմիրուսանների ընկերութիւնում։ Եղել է Շանհայի ՀԵՄի գործօն անդամ։ 1951ից բնակուել է Աւստրալիայում⁹⁵։ Ծակատագիրը Չինաստանի է նետել նաեւ ռուսական բանակի երբեմնի սպայ, թիֆլիսեցի Կորզանովին (Ղորղանեան)։ Նա եղել է Ստալինի ընկերը, որի հետ միասին ժամանակին զբաղուել է բանկի կողոպուտով՝ յանուն համայնավարութեան յաղթանակի⁹⁶։

Արգէն մի քանի անգամ յիշուած ՀԵԴ գործիչ, ծնունդով կարնեցի Համազասպ Պսակեանը «Կասպ» եւ «Պսակ» ծածկանուններով աշխատակցել է սփիւռքահայ մամուլին՝ ուղարկելով տեղեկութիւններ չինահայ համայնքի մասին։ Նա գրել է նաեւ թղթակցութիւններ Չինաստանի քաղաքական կացութեան վերաբերեալ, յատկապէս երբ սրուել են չին-հայոնական յարաբերութիւնները եւ Ճապոնիան գրաւել է Մանչուրիան⁹⁷։

Պսակեանի աւագ դուստրը՝ Ռարբինի Ֆիլհարմոնիկ Նուագախմբի երգչուհի Կարինէ Պսակեանը, ծնուած Մանչուրիւում, մանկուց արտասանութիւններով եւ ռուսերէն ու հայերէն երգերով մասնակցել է Ռարբինի հայ եւ ռուս համայնքների միջոցառումներին։ Նա ղեկավարել է հայկական եկեղեցու երգչախումբը, բեմադրել «Արշին Մալ Ալան» օպերէտը եւ «Անուշ» օպերան, որոնք յաջողութիւն են ունեցել Ռարբինի բազմազգ տարագիրների չրջանում։ Նա ամուսնացած է եղել Ռարբինի ռուսական մամուլի լրագրող Ալեքսանդր Պլակովի հետ, որը 1945ին խորհրդային զօրքերի կողմից Չինաստանի գրաւման ժամանակ ձերբակալուել է որպէս սպիտակ-գուլարդիական եւ աքսորուել՝ մահկանացուն կնքելով Սիրիլում։ Նրանց որդին է ամերիկաբնակ երգահան եւ դաշնակահար Վադիմիր Վուսը (ծն. 1944, Ռարբին)։ Հաստատուելով ԱՄՆում՝ Կարինէ Պսակեան-Վուսը հիմնադրել է Ման Ֆրանսիսքոյի առաջին ռուսական կանանց երգչախումբը, կատարել Արամ Ռաչատրեանի, Ռախմանինովի եւ այլոց ստեղծագործութիւններից⁹⁸։ Նա մահացել է 2000 Փետրուարի 26ին⁹⁹։

Համազասպ Պսակեանի կրտսեր դուստրն էր Արմէնուհի Տոյինէ Պսակեան-Բալեանցը (9 Յունուար 1921, Մանչուլի-2 Օգոստոս 2007, Ման Ֆրանսիսքո)։ Մանկութիւնն անցել է Ռարբինում, ստացել ռուսական կրթութիւն, յաճախել դրամայի եւ բալէտի դասերի, զբաղուել մարմնամարզութեամբ։ 1939ին ամուսնացել է Արամ Բալեանցի հետ, որը Մինդաջում գրադուել է արտածուծ-ներածուծով։ Նրանց դուստրը (յետագայում՝ տիկին Ջենըթ Էթլըրի) ծնուել է 1942ին, Մինդաօ քաղաքում, որդին՝ Արթուր Բալեանցը, 1945ին, հայոնական համակենտրոնացման ճամբարում։ Պատերազմից յետոյ Բալեանցները վերադարձել են Մինդաօ, զբաղուել հրուշակագործութեամբ։ Հեռանալով Չինաստանից՝ 1950-1951ին նրանք բնակուել են Ֆիլիպիններում, փախտականների ճամբարում, իսկ 1952ին հաստատուել Ման Ֆրանսիսքոյում։ Այստեղ Արմէնուհին յայտնի է դարձել որպէս

Արմէն Բալի: Սան Ֆրանսիսքոյում հիմնել է «Բալիգ» հայ-ռուսական ռես-տորանը՝ ձեւաւորուած չինական Թան Գերդաստանի ոճով, որը գործել է մինչեւ 1985¹⁰⁰: Արմէն Բալին եղել է բալէտի երկրպագու եւ ողջ կեանքում հոգատարութեամբ է շրջապատել բալէտի արուեստագէտներին: Մտերիմ է եղել յատկապէս մեծահռչակ Ռուդոլֆ Նուրէիւին: Ձինաստանում ապրած իր տարիների մասին Արմէն Բալին պատմել է բեմադրիչ Փիթր Բաուֆ-մանի «Ձինաստան. Վալրի Արեւելքը» փաստագրական շարժանկարում (1994): Արմէն Բալիի գործը շարունակել է դուստրը՝ Ջենըթը, որի «Տոսկա» սրճարանը եղել է Նոյիուուդեան շատ յայտնի գործիչների հաւաքատեղի¹⁰¹:

Դաշնակահարուհի եւ երգչուհի է եղել Ալիս Հիւսիսեանը, դուստրը շա-պինգարահիսարցի Գառնիկի, որը 1950ին Ձինաստանից տեղափոխուել է Սան Ֆրանսիսքո: Նա տիրապետել է հայերէն, չինարէն, ռուսերէն, անգլի-երէն եւ ֆրանսերէն լեզուներին¹⁰²:

Հետաքրքրական գուգագիպութեամբ Շանհայում են ծնուել հայ-լեհա-կան ծագումով երկու մշակույթի գործիչներ՝ ամերիկեան թատերապարի հռչակաւոր պարուհի, լեհ հօր եւ հայ մօր զաւակ Թամարա Թումանովան (Խասիդովիչ, 1919-1997) եւ լեհագիր բանաստեղծ, արձակագիր, բեմադրող, ռուս եւ հայ բանաստեղծութեան թարգմանիչ Անջէյ Մանդալեանը (Լեհաս-տան), որը ծնուել է 1926ին, հայ հօր (1920 Մայիսեան ապստամբութեան մասնակից, գլխավոր թաղէս Մանդալեան) եւ լեհ մօր ընտանիքում:

Յիշենք նաեւ Խարրիտում ծնուած Ովսաննա Թաթուլեանին (Օլգա Թա-թուլովա), հայ կազակ Ալեքսէյ Թաթուլով-Թաթուլեանի եւ ռուս պարուհի Մարիա (Մարուսիա) Գուրդինի դուստրը: Ովսաննան նախապէս մկրտուել է Խարրինի հայկական եկեղեցում, յետագայում ընդունել ռուս ուղղափառ դաւանանք: Ամուսնալուծուելով Թաթուլովից՝ Մարիա Գուրդինը վերա-մուսնացել է ուկրաինացի Զախարչենկոյի հետ, որից էլ ծնուել են Սվետ-լանա եւ Նատալիա քոյրերը: Նրանք յետագայում հաստատուել են Քալի-ֆորնիա եւ դարձել դերասանուհիներ՝ Լանա եւ Նաթալի Վուդ անուննե-րով: Համաշխարհային հռչակի է տիրացել յատկապէս շարժանկարի աստղ Նաթալի Վուդը, որի կենսագրութիւններում մշտապէս յիշոււմ է իր կէս հայ համամայր քոյրը՝ Ովսաննա Թաթուլովա-Վիրիպեան¹⁰³:

Մեծ Եղեռնից մազապուրծ տիգրանակերտցի Կարապետ Մելիքեանը (1896-1938) հետիոտն հասել է Արեւելեան Հայաստան, սակայն 1917ին, խու-սանաւելով բոլշեւիկներից, փախել է Ձինաստան: Նախ հաստատուել է Մանջուլիում, բացել նպարեղէնի խանութ: Այստեղ ծանօթացել է ծնունդով դարաքիլիսցի Մարիամ Ազատեանի (ծն. 1901) հետ: 1931ին տեղափոխուել են Խարրին, որտեղ Կարապետը բացել է մէկ ուրիշ նպարեղէնի խանութ: Նրանց դուստրը՝ Վերգինէն (Վրջինիա), դեղագործութիւն է ուսանել Պո-լիտեխնիկ ինստիտուտում: Ձինական Ժողովրդական Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ Մելիքեանները տեղափոխուել են նախ Պարագուայ, այնուհետեւ մշտական բնակութիւն են հաստատել ԱՄՆում:

Ձինաստանի հայերի վերաբերեալ ուշագրաւ տուեալներ է պարունա-կում 1996ին ԱՄՆում հրատարակուած Kavkaz: A Biography of Yervand

Markarian անդերէն հատորը: Հեղինակի հայրը՝ Եղեռնից մազապուրծ Յովհաննէս Մարգարեանը, կորցնելով ընտանիքին, գաղթել է նախ Արեւելեան Հայաստան, ապա՝ Սիրիոյ, այնուհետեւ՝ Խարբին: Այստեղ փորձել է գոյութիւնը պահել պարի դասեր տալով: Խարբինում հանդիպել է ապագայ կնոջը՝ Աննա Շահնազարովային, ունեցել երկու որդի: 1925ին ընտանիքը տեղափոխուել է Տիեմծին, որտեղ բացել է «Մողեռն» փոքրիկ հիւրանոցը: Աննա Շահնազարովան Տիեմծինում որոշ ժամանակ ունեցել է «Բալայալկա» ռեստորանը: Յովհաննէս Մարգարեանի որդիներից էդին 1948ին միայնակ ներգաղթել է Հայաստան, սակայն նրա հետքը 1949ից կորել է¹⁰⁴: ամենայն հաւանականութեամբ աքսորուել է Սիրիոյ: Երկրորդ որդին՝ 1920ին Խարբինում ծնուած Երուանդ Մարգարեանը, պէտք է երկար ուղի անցնէր՝ կատարելով զանազան աշխատանքներ Չինաստանում, այնուհետեւ ծառայելով Ֆրանսիական լեգէոնում՝ Հնդկաշինում, տնօրինելով սեփական «Կակազ» ռուս-հայկական ռեստորանը Տիեմծինում, Ռիո Դէ Ժանէյրոյում, Սան Ֆրանսիսքոյում եւ Լոս Անջելիսում: Երուանդ Մարգարեանը եղել է Շանհայի Հայ Օգնութեան Միութեան ներկայացուցիչ: Ունեցել են երեք զաւակ՝ Միշա (ծն. 1943, Շանհայ), Սամսոն (ծն. 1945, Տիեմծին) եւ Վիդէտ (ծն. Շանհայ): Մարգարեաններ, որոնք բնակւում են Լոս Անջելիսում:

Մարգարեանի աները՝ Մամիկոն Քարտաշեանցը եւ կինը՝ ծնունդով վիրահայ, իրկուցկում ծնուած Վերա Քարտաշեանը, նոյնպէս զբաղուել են ռեստորանային գործով: Խարբինում տնօրինել են «Սամսոն», իսկ Շանհայում՝ «Կակազ» ռեստորանները:

Կղզիացած կեանքով ապրող չինաբնակ հայերը, սակայն, անմասն չեն մնացել չին լեգուին եւ մշակոյթին: Ուսանելով հանդերձ օտար զարոցներում՝ Չինաստանում կրթութիւն ստացող հայերը տիրապետել են նաեւ չինարէնին (ոմանք նաեւ՝ ճապոներէնին), կարողացել ոչ միայն խօսել, այլեւ կարգալու գրել: Չինական հարուստ խոհանոցը մուտք է գործել նաեւ հայկական ընտանիքներ: Չինաստանում ծնուած հայերի համար չինարէնը յաճախ առաջին լեզու է եղել եւ անգամ ազդել մայրենի հայերէնի վրայ¹⁰⁵:

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՅԵՏՈՑ

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին չինաբնակ հայերը յայտնուել են նոր փորձանքի մէջ: Ծապոնական յարձակումների ժամանակ չինահայերը համարուել են Ծապոնիայի թշնամիներ եւ մեկուսացուել են համակենտրոնացման ճամբարներում: Դրա պատճառը հաւանաբար եղել է այն, որ հայերի հայրենիքը գտնուել է Ծապոնիայի թշնամի Խորհրդային Միութեան կազմում: Հայերը եւ ուսանելը ճապոնական իշխանութիւնների կարգադրութեամբ թեւերին կրել են «Տ» տառանիշը՝ որպէս անվստահելիներ: Չինաստանում հաստատուած իրանահայերը նոյնպէս համարուել են թշնամիներ եւ նրանց եւս ստիպել են իրենց ձախ թեւին կրել կարմիր երկգլխաւոր տառանշանով¹⁰⁶: Հայերի մի մասը զոհուել է համակենտրոնացման ճամբարներում՝ քաղցից, հիւանդութիւններից եւ ճապոնական խօզժութիւն-

ներից: Այդ ճամբարներից նրանք ազատուել են միայն 1945 Օգոստոսի 19ին: Ձինհաչյերի յետպատերազմեան առաջին հաւաքը տեղի է ունեցել 1946 Մայիսի 26ին, որը ստեղծեց ազգային նոր վարչութիւն¹⁰⁷: Նրանք փորձել են վերականգնել խզուած կապերը տարբեր երկրների հայ համայնքների հետ. 1947ի սկզբին Նիւ Եորքի Հրաբժր թերթը հրատարակել է Ձինաստանից Մեծլում անունով մի հեղինակի յօդուածը Ձինաստանի ներկայ կեանքի մասին¹⁰⁸:

1946ին էջմիածին ուղարկած նամակներից մէկում Ասողիկ վարդապետը գոհունակութեամբ նշել է, որ առիթներ է ունեցել հանդիպելու խորհրդային զօրքի հետ Ձինաստանում յայտնուած հայաստանցի երիտասարդների, որոնք սրտակից են, հաստատակամ, անկեղծ ազգասէր եւ հաւատքից էլ հեռու չեն¹⁰⁹: Նոյն թուականին Հայաստանի հետ կապ է հաստատել Ա. Ա. Եաղուբեանը Ծանհայից, որը պատրաստուել է ելոյթ ունենալ «Խորհրդային Հայաստանի Արուեստը Քսանհինգ Տարում» թեմայով՝ խնդրելով իրեն տրամադրել համապատասխան նիւթեր¹¹⁰: Իսկ 1947ին նա վկայել է, որ էջմիածնից ստացած կոնդակները կարդացել է հայերի համար, որոնցից շատերը ցանկութիւն են յայտնել հայրենադարձուել, Ասողիկ վարդապետն էլ նրանց հետ, որի առողջութիւնը քայքայուել էր հոգեկան ցնցումներից եւ երկրի խիստ կլիմայական պայմաններից: Ասողիկ վարդապետի վկայութեամբ՝ պատերազմից առաջ չինահայութեան ընդհանուր թիւը եղել է 600 մարդ, իսկ 1947ի տուեալով՝ 300 (Ճապոնիայի հետ միասին): Ծանհայի հայերի վիճակը եղել է համեմատաբար լաւ, Խարբինում մնացել են մօտ 150 հոգի, որոնք գտնուել են տնտեսական դժուարութիւնների մէջ¹¹¹:

Ձինահայերն իրենց պատուիրակներն են ունեցել 1947ին Նիւ Եորքում գումարուած Հայերի Համաշխարհային Համագործակցութեամբ: 1946 Դեկտեմբերի 8ին կայացած ժողովում Ծանհայի հայ համայնքը որոշել է Նիւ Եորք մեկնող պատուիրակութեան կազմը՝ յանձինս իր մշտական պատուոյ նախագահ Հայկ Ասատուբեանի, Ծանհայի Հայ Օգնութեան Միութեան նախագահ Գարրիէլ Քիլեանի եւ նրա կնոջ ու վիկտոր Զանդալեանի¹¹²:

Սակայն համակենտրոնացման ճամբարներից դուրս գալուց յետոյ հայերի դէմ հալածանքներ են սկսել չինացի համայնավարները: Ինչպէս վկայել է 1948ին Չանչուէից մի հայի գրած նամակը՝ «...ապրեցանք շատ մը սեւ տարիներ, քայց դեռ կատարեալ չէ մեր ազատումը... Վերջին 2-3 տարին տաժանելի էր մեր դրութիւնը. տուինք եւ գոհեր, կարծես թէ ուր որ տառապանք կայ, հոն հայերը պէտք է տանջուին: Աստուած եթէ օգնէ եւ իրար տեսնենք, կը պատմեն ձեզ չինական վայրագութեանց»¹¹³ մասին, Նոր՝ համայնավար վարչակարգի պայմաններում չինաբնակ հայերը նպատակայարմար են գտել հեռանալ «բամբու վարագոյրի» ետեւից, ուստի եւ շարժում է սկսուել՝ փախստականների միջազգային կազմակերպութիւնների միջոցով հայ բնակիչներին Ձինաստանից դուրս բերելու նպատակով¹¹⁴: Մասնաւորապէս Խարբինում հաստատուած օտարազգիները (ռուսներ, լեհեր, գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ) կամ հայրենադարձուել են, կամ տեղափոխուել ԱՄՆ, Աւստրալիա եւ Հարաւային Ամերիկա, մի փոքր

մասն էլ՝ Եւրոպա: Չինաբնակ օտարերկրացիների համար միեւնոյնն է եղել, թէ ինչ երկիր կը մեկնեն, այնքան որ ունենային քաղաքացիութիւն եւ վերջ տրուէր իրենց անհայրենիքի եւ իրաւագուրկի կարգավիճակին: Յատկանշական է, որ ԱՄՆ գաղթող ծնունդով արեւելահայ չինահայերը հիմնականում նախընտրել են բնակութիւն հաստատել Սան Ֆրանսիսքոյում, որտեղ ուսական եւ հայական մեծ համայնք է եղել¹¹⁵: Նախքան տեղափոխութիւնը չինահայերը ժամանակաւորապէս ապաստանել են հարեւան երկրներում՝ Մալայալում, Ֆիլիպիններում, նաեւ Հոնկոնգում: Ֆիլիպիններում տեղակայուած տեղահանուած մարդկանց ճամբարում ապաստանել են մօտ 100 չինաստանցի հայեր, մեծ մասամբ Շանհայից, որոնք պատերազմի ժամանակ կորցրել են իրենց ողջ հարստութիւնը եւ մատնուել թշուառութեան: Նրանք դիմել են պատերազմի պատճառով տարբեր երկրներում գտնուող հայերին օժանդակող ամերիկեան ԱՆՉԱ կազմակերպութեան նախագահ Ջորջ Մարտիկեանին՝ իրենց ԱՄՆ տեղափոխելու խնդրանքով: Այդ նպատակով Մարտիկեանը եւ իր տիկինը բանակցել են Ֆիլիպինների կառավարութեան, մասնաւորապէս ազգային ժողովի նախագահ զօրավար Կարլոս Ռոմուլոյի հետ¹¹⁶: Հոնկոնգում ապաստանել են հայեր խալալից եւ խարբինից. նրանցից ոմանք կաթոլիկութիւն են ընդունել՝ Աւստրալիա մեկնելու նպատակով¹¹⁷:

Յատկանշական է, որ չինաբնակ հայերի մի մասն անձնագիր չունենալու պատճառով է մեկնել Բրազիլ, քանի որ վերջինս այն փոքրամիկ երկրներից էր, որ ընդունել է անձնագիր չունեցող փախստականների: Եւ ինչպէս ժամանակին հայերը կովկասից եւ Ռուսաստանից Չինաստան են հասել ամիսներ, երբեմն մէկ տարի տեւած ճամփորդութիւնից յետոյ, այնպէս էլ հիմա նրանց մի մասի եւ իրենց զաւակների համար երկար ամիսներ են պահանջուել՝ Բրազիլ հասնելու համար, քանի որ այդ ժամանակում Չինաստանից Հարաւային Ամերիկա ուղիղ կապ չի եղել: Երուսաղէմ Մարգարեանը գրել է, որ Չինաստանից Բրազիլ իրենց ճանապարհն անցել է Հոնկոնգ-Թայվան-Հնդկաստան-Իսրայէլ-Զուլիքերիա-Իտալիա-Սենեգալ երթուղիով¹¹⁸:

1948 Յունիսի 12ին ՀԲԸՄ Բուենոս Այրէսի մասնաճիւղը ՀԲԸՄի Շանհայի մասնաճիւղից նամակ է ստացել՝ 60 հայերի՝ Արգենտինա մուտքի համար Արտաքին Գործերի Նախարարութեան մօտ միջամտելու նպատակով: Պատասխան է տրուել, որ նամակը յղուել է ՀԲԸՄի Նիւ Եորքի կենտրոնը եւ պիտի սպասեն պատասխանի, քանի որ նման քայլ մասնաճիւղի իրաւասութիւնից վեր է¹¹⁹:

Եղել են նաեւ Չինաստանից խորհրդային Հայաստան որոշ հայ ընտանիքների հայրենադարձութեան դէպքեր:

Դեռեւս 1936ին ընտանիքով Հայաստան է ներգաղթել բժիշկ Սեդրակ Պետրոսի Մաքսուդեանը (1888-1937): Նա ծնունդով եղել է Խիզանի խորտ գիւղից: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին, խուսափելով օսմանեան բանակում ծառայելուց, հեռացել է լեռները, տեղահանութեան ժամանակ մի ջոկատով պաշտպանել է զաղթականների: Ընտանիքով եւ գերդաս-

տանի անդամների հետ տեղափոխուել է Մանչուրիայի Մանչուոգո քաղաքը, որտեղ արդէն բնակուելիս է եղել եղբայրը՝ Տիգրան Սարկիսովը։ Այս քաղաքում էլ ծնուել են Սեդրակ Մաքսուդեանի չորս զաւակները։ Մանչուրիայում Սեդրակ եւ Տիգրան եղբայրները բացել են դաստոարան։ Սեդրակը նաեւ ուսումնասիրել է տիբէթեան բժշկութիւն։ Հաւաքել է Մանչուոգոյում բնակուող հայ երեխաներին եւ հայերէն է սովորեցրել։ Հայրենադարձուելուց յետոյ Հայաստանի տարածքում Մաքսուդեանը սկսել է հաւաքել դեղաբոյսեր, տեղացիներին բժշկել տիբէթեան մեթոդներով։ Շուտով Երեւանում եւ նրա սահմաններից դուրս տարածուել է չինաստանցի բժիշկի համբաւը։ Սակայն Մաքսուդեանը 1937ին ձերբակալուել է ճապոնական լրտես լինելու մեղադրանքով եւ դնդակահարուել¹²⁰։

Սկսած 1946ից Ծանհայից որոշ հայ ընտանիքներ ներգաղթել են Հայաստան։ 1947ին Ջինաստանից Հայաստան է տեղափոխուել Հայկ Գրիգորի Ծահնազարեանը (ծն. 1907)¹²¹։ 1948ին Ջինաստանից հայրենադարձուել է 16 հայ¹²²։ Նրանց մէջ են եղել Եղիշէ քահանայի որդին՝ Հրաչեան (ծն. 1903), կնոջ՝ Ուսաննա Մամիկոնի Ռոստոմեանի (ծն. 1912) եւ Ջինաստանում ծնուած զաւակներին՝ Աստուածատուրի (ծն. 1930) եւ Մարգարիտի (ծն. 1932) հետ¹²³։ Հայաստան է վերադարձել նաեւ Տիենծինում բնակուած, արդէն յիշուած Արսէն Անտոնեանցի որդին՝ Սեդրակ (Սերգէյ) Անտոնեանցը, նրա տոււիւնէի կինը եւ իրենց միակ դուստրը՝ Տիենծինում ծնուած Սուսաննա Անտոնեանցը (մեռ. 1990ականներին, Երեւան)։ Հայրենադարձուելուց յետոյ Սեդրակ Անտոնեանցին աքսորել են Սիբիր՝ ճապոնական լրտեսութեան մեղադրանքով։ վերջինս բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել էր Ճապոնիայում¹²⁴։

1953ին հայրենադարձուել են վերոյիշեալ Սեդրակ Մաքսուդեանի հանգուցեալ եղբոր՝ Տիգրան Սարկիսովի կինը եւ զաւակները։ Որդին՝ նոյնպէս Տիգրան Սարկիսով, հաստատուել է Ալավերդիում, իսկ դուստրը՝ Թագուհի (Տատիանա) Նովիկովան, որն ամուսնացած է եղել կէս ռուս-կէս ճապոնացի Նովիկովի հետ, դստեր՝ Սվետլանա Նովիկովայի հետ բնակուել է Երեւանում։ Նոյն թուականին Ջինաստանից ներգաղթել են նաեւ ծնունդով խիզանցի Տէր-Աւետիքեանները (Աւետիքով) Մանչուրիայում ծնուած Թամարա Ազատեանցի եւ Մանիա Ծախանեանցի հետ, ծնունդով թիֆլիսցի Յուրիեովները (Մուրիսեան), որոնք յետագայում հաստատուել են Մոսկուայում, Գրիգոր եւ Ալեքսանդրա Մանկալովները՝ չորս դուստրերի հետ, Պօղոս եւ Հռիփսիկ Պօղոսովները որդու՝ Սուրէնի եւ երկու դուստրերի (Մարգո, ՝) հետ։ Ի դէպ, Հռիփսիկ Պօղոսովայի քույրը՝ Շուշանիկը, Մանչուրիայից հարս է գնացել Ռուսաստանի Ջիտա քաղաք՝ ամուսնանալով իրանահայաստակ Նալբանդեանի հետ։ Ցետագայում որդու հետ տեղափոխուել է Իրան, ապա ներգաղթել Հայաստան։ Նրա որդին է Հայաստանում ճանաչուած բանասէր-արեւելագէտ Գէորգի Նալբանդեանը, ծնուած 1926ին, Ջիտայում¹²⁵։

Աւելի ուշ, 1964 Փետրուարի 12ին Ջինաստանից Հայաստան մշտական բնակութեան է եկել հայ-ռուս-գերմանական ծագումով մի ընտանիք։ Դան-

դուրեան քոյրերը՝ Թամարան (ծն. 1917) եւ Նինան (ծն. 1924), վերջինիս ամուսին Օլէգ Լէոնիդի Պաիցինը (ծն. 1930), նրանց դուստր Նինան եւ Օլէգի մայր Մարի Միլէրը (ծն. 1894)։ Նրանք բնակուել են Գլաժրիում, եղել ուսուցիչներ¹։

1951ի տուեալով՝ Ջինաստանում ղեկեւս ապրել է մօտ 125 հայ ընտանիք (Խարբին, Շանհայ, Խայար, Տիենծին քաղաքներում)։ Բոլորի տնտեսական վիճակը եղել է անբաւարար, զբաղուել են մանր առեւտրով, նրանց մէջ եղել են բօխիկներ, երկրաչափներ եւ փաստաբաններ։ Խարբինահայերը բժաշկանդոօրէն նշել են եկեղեցական տօները, ապրել համեմալիս՝ մէկ ընտանիքի պէս, խառնամուսնութիւններ չեն եղել՝ չհաշուած ռուսների հետ մի քանի ամուսնութիւն¹²⁷։ Մինչեւ 1950ականների կէսերը շարունակել է գործել եւ չինահայերի կեանքը ղեկավարել «Հայ Հոգաբարձութեան Մարմին»ը։ 1954ի տուեալով Շանհայում տակաւին մնացել է 15 հայ ընտանիք, մեծ մասամբ վաճառականներ եւ որոշակի դիրք ունեցողներ։ Դպրոց չեն ունեցել, հոգեւոր կարիքների համար գործածել են ռուս ուղղափառ եկեղեցին։ Շանհայահայերի մէջ դարձեալ յիշուած են Մամիկոն Գարտաշեանը, որին պատկանել է քաղաքի լաւագոյն ռեստորանը, նոյն Չանդալեան եղբայրները, որոնք շարունակել են զբաղուել ամբողջ քաղաքի օտարազգիների հացի եւ հրուշակեղէնի մատակարարման գործով եւ պատրաստել քաղաքի լաւագոյն անուշեղէնը¹²⁸։

Խարբինահայութիւնը, որի թիւը կտրուկ պակասել էր պատերազմից յետոյ, Ասողիկ վարդապետի մեկնելով դարձեալ մնացել է առանց հոգեւոր հովիւի։ 1957 Օգոստոսին Խարբինի հայերը ժողով են գումարել 22 հոգով։ Նկատի ունենալով, որ տարիներ շարունակ Խարբինի հայ եկեղեցին չի ունեցել մնայուն կամ ժամանակաւոր հովիւ եւ որ համայնքի մեծամասնութիւնն արտագաղթել է տարբեր երկրներ, ոմանք առաջարկել են Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու շէնքը վաճառել եւ գումարը կրօնի միմեանց միջեւ Սակայն չինական իշխանութիւնները յայտարարել են, որ օրէնքով չեն կարող շէնքը վաճառել, քանի որ ժամանակին պետութիւնը հայերին անվճար է տրամադրել հոգատարածքը։ 1959ին հայկական եկեղեցու շէնքն անցել է չինական կառավարութեան ձեռքը, որն այն դարձրել է հիւսուածեղէնի գործարան։ 1966 Օգոստոսին, Ջինաստանի Ժողովրդային Հանրապետութեան մշակութային յեղափոխութեան տարիներին, երբ Խարբինի բոլոր եկեղեցիները քանդուել են, նոյն ճակատագրին են արժանացել նաեւ հայկական եկեղեցին եւ յարակից շինութիւնները։ Հայկական եկեղեցու դանձերը (սրբապատկերներ, հագուստներ), որ մի քանի տարի պահուել են խորանում, դուրս են բերել բակ եւ այրել¹²⁹։ Խրամատներ փորելու նպատակով քանդուել է նաեւ հայկական գերեզմանատունը։

1958ին Մայրաքոյն Արեւելքի երկրներ, նաեւ Ջինաստան է այցելել յայտնի հոգեւորական գործիչ Դերենիկ եպիսկոպոս Փոլատեանը եւ իր ընդարձակ թղթակցութիւններն ուղարկել Գահիրէի Արեւ օրաթերթին՝ անդրադառնալով Ջինաստանի հայերի անցեալին եւ ներկային¹³⁰։ Նա մասնաւորապէս նշել է, որ իր այցելած ժամանակաւրեթացքում Շանհայում ալլեւս

հայեր չեն մնացել, իսկ խարրինի հայերի մէջ նշել է հետեւեալ անունները՝ Թադէոս Տէր-Յակոբեան, Աւագ եւ Երմոնիա Թումուրազեանցներ (պիտի լինի Թէյմուրազեանց), Միքայէլ եւ Զարդար Պողոսեաններ, Զաքար Աւետիսեանց եւ իր ուսուցիչը, Հմայեակ Էլիասեան եւ իր ուսուցիչը, Մարիամ Յարութիւնեան եւ զաւակները՝ Լեւոն եւ Լէոնիա, Սիմոն Էլոյեան եւ կիներ՝ Իզաբելլա եւ իրենց մայրը, Գարեգին Ատենեանց եւ իր ուսուցիչը, Եւգինէ Շահնազարեանը եւ եղբայրը՝ Սուրէն, Վարդան Նազարեան, Վահան Սողոմոնեան եւ իր ուսուցիչը, Սմբատ Բէկ Աւշարեան եւ իր երկու զաւակները եւ եղբայրը՝ Սվիատոսլաւ, Արշաւիր եւ Գայիանէ Նշկարեաններ եւ իրենց դուստրը՝ Շուշանիկ (ամուսնացած ուսուցիչ հետ, ունեցել է մէկ որդի), Գարեգին Սարգսեան եւ իր ուսուցիչը։ խալարում բնակուել են Գրիգոր Կասեանցը, կիներ՝ Մարիամը եւ զաւակները՝ Լեւոնը, Տիմոթէոսը, Գէորգը եւ Եպրաքսին։ Լեւոնն ամուսնացած է եղել Վարդանուշ անունով հայուհու հետ, ունեցել մէկ դուստր՝ Նունէ։ Դարչնում բնակուել է ընդամենը մէկ հայ՝ Ալեքսան Յարութիւնեանը։ Հոնկոնգում Դերենիկ եպիսկոպոսին յայտնել են, որ խարրինում վիճակն ալիւս անտանելի է դարձել, եւ բոլորն էլ առիթի դէպքում կը հեռանան Չինաստանից¹³¹։

Այդպէս էլ եղել է։ 1960ականների սկզբին Չինաստանում գրեթէ ալիւս հայ չի մնացել։ Հաստատուելով տարբեր երկրներ՝ նախկին չինահայերը, սակայն, կապը չեն կտրել չինական իրականութեան հետ։ Բանաւոր վկայութիւն ենք ստացել թէ տարիներ շարունակ Դամասկոսի միակ չինական ռեստորանը պատկանել է երկար ժամանակ Չինաստանում բնակուած հայ ամուսինների, որոնք տիրապետել են նաեւ չինարէնին։

Ամփոփելով նշենք, որ Ի. դարի չինահայ գաղթավայրը կարելի է համարել մի իւրատեսակ կղզի սփիւռքահայ գաղթօջախների պատմութեան մէջ։ Ի տարբերութիւն Սփիւռքի մեծ մասի, որն անմիջականօրէն Մեծ Եղեռնի ծնունդ էր, չինահայ համայնքը, կազմուած լինելով մեծամասնութեամբ արեւելահայ գաղթականներից (անխորի հակահամայնավար դիրքորոշում ունեցող), Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան արդիւնք էր, քանի որ այդ հայերը փախել են “կարմիր ահաբեկչութիւնից” (թէեւ Չինաստանի հայ բնակիչների մէջ կային նաեւ որոշ թուով Եղեռնից փրկուած արեւմտահայեր)։ Այդ առումով Ի. դարի չինահայ համայնքներն իրենց ձեւաւորմամբ եւ անցած ուղիով աւելի շատ նմանութիւններ ունեն Չինաստանի ուսուցական գաղթավայրի, քան որեւէ սփիւռքահայ գաղթօջախի հետ։ Նրանց սերունդները, թէեւ որոշակի հայկական ինքնութեամբ, սակայն արդէն որոշ չափով ուժացած, աւելի շուտ պատկանում են այն խմբին, որը պատմաբան Վարդան Գրիգորեանը բնորոշել է որպէս «սուսախօս հայերի» մարգինալ մի սերունդ»¹³²։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Պարգեւ Մարտիրոսեան, «Չինաստան», Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003, էջ 438։

- ² Ի. դարում շինհայերի պատմության առաւել ընդգրկուն պատկերը տուել է պատմաբան Ռաֆայէ Աբրահամեանը (տե՛ս՝ Հայ Գաղթնախարհի Պատմութիւն (Միջնադարից Մինչեւ 1920 թ.), Հոր-2, Երևան, «Գիտութիւն», 2003, էջ 423-438:
- ³ Արդէն 1908ին Իրկուցիում եղել է հայկական եկեղեցի՝ երկու քահանայով, որոնք զօրեղ են սիրիոսեան տարբեր քաղաքներում եւ Սախալին կղզում: Տեղի հայերը ստացել են հայերէն մամուլ եւ գրականութիւն (տե՛ս՝ George Ter Avetikiantz (Shooshtetzy), "On the Siberian (sic) Railway," *The Armenian*, Calcutta, 9-12-1908, էջ 20-21):
- ⁴ Էմմա Կոստանդեան, *Մկրտիչ Արմեան. Հասարակական-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, 2008, էջ 422:
- ⁵ Կ. Հունտցեան, «Նամակ Մայրաղոյն Արեւելքից», *Նոր-Դար*, 7 եւ 12-03-1902:
- ⁶ Հրաչեայ Աճառեան, Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն, Երևան, «Հանգակ-87», 2002, էջ 325:
- ⁷ Ա. Փիրումեանց, «Նամակ Խարրինից», *Մշակ*, 28-01-1905:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Խ. Թաթուլեան, Ե. Քաչուրեան, Ռ. Լեւոնեան, «Նամակ Խմբադրութեան», *Մշակ*, 28.07-1905:
- ¹⁰ Տե՛ս՝ «Հայ Գերիները Սիրիոյում (Նամակ Խմբադրութեանը)», *Հորիզոն*, 21-03-1918:
- ¹¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ՊՓՈՂ 200, ցուցակ 1, գործ 610:
- ¹² Տե՛ս՝ Nadia H. Wright, *Respected Citizens: The History of Armenians in Singapore and Malaysia*, Melbourn, 2003, էջ 77: «Հայոց Յեղասպանութիւնը Եւ Ձինաստանը» թեման հետաքրքրական անակնկալներ է պարզում 1922ին Պեկինում կայացած Ախարհի Ուսանողների Քրիստոնէական Դաշնակցութեան Համաժողովում հնչել է հայերի կոտորածների դատապարտման հարցը: Փոքր Ասիան ներկայացրել է Չմիւսնիայի Ամերիկեան Քոլէջի պատմութեան եւ ընկերաբանութեան պրոֆեսոր Ռալֆ Հարրիսուն: Ապրիլ 2ին, համաժողովը որոշում է կայացրել ի նպաստ Մերձուոր Արեւելքի հալածուած ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերի, ստորագրուած 32 ազգերի ներկայացուցիչների կողմից («Արեւելքի Զարդերու Մասին», *Ժակաստամարտ*, 6.02-1922): 2010ին Համազանցում գետեղուած, *Armenian Weekly* շաբաթաթերթից առանց չզման արտատպուած մի յօդուած վկայում է, որ Եղեռնից փրկուած հայերի նպաստամատոյց խմբեր են ստեղծուել նաեւ այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Ձինաստանը եւ Կորիան: Զնայած 1921ի Ձինաստանի սովին, Պեկինում, Գուանջուում եւ Շանհայում 1922ին հիմնուել են հայերին նպաստամատոյց յանձնախմբեր: Ձինաստանում ճանաչուած ամերիկացի միսիոնէր վերապատուելի էլուուդ Զ. Թաքսթրին դարձել է կենտրոնական յանձնախմբի նախագահ, որը զօրեղ է Շանհայում: Դրանից առաջ ամերիկեան Ինդիանապոլիս քաղաքում միացեալ միջոցառում է կազմակերպուել Մերձուոր Արեւելքի նպաստամատոյց յանձնախմբի եւ Ձինաստանի Սովին Հիմնադրամի կողմից: Տիկին Աննա Ազգապետեանը ելոյթ է ունեցել եղեռնից փրկուած գաղթական հայերի կարիքների մասին: Նրա ելոյթից խորապէս ազդուած ԱՄՆում չինական առաքելութեան ղեկավար Սաո-Քէ Ալֆրէդ Մէն նկատելի գումար է տրամադրել Հայ գաղթականներին (տե՛ս՝ Cuba, China, Korea, Hawaii and the Armenian Genocide, <http://www.armenianweekly.com>):
- ¹³ Virginia Meltickian, "Pictorial History of the Armenians in China, 1919-1945", *Hye Sharzhoom*, December, 2003:
- ¹⁴ Այս համագումարի մասին տե՛ս՝ Գեղամ Պետրոսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Յարաբերութիւնները Սիրիոյ Եւ Հեռուոր Արեւելքի Ու Խորհրդային Պետական Կազմաւորումների Հետ (1919-1920 թթ), Երևան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2006, էջ 229-230:

¹⁵ Վլադիմիրսոփի Հայկական կոմիտէն Հիմնուել է 1916ին եւ պաշտօնապէս ճանաչուել կողակի կառավարութեան կողմից: Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այն Հայկական հիւպատոսարանի դեր է կատարել՝ Հայերին տալով Հայերէն, ռուսերէն եւ ֆրանսերէն վկայականներ, ստորագրուած եւ կնքուած կոմիտէի վարչութեան կողմից (կնիքի վրայ՝ Ռուբինեան Թագաւորութեան զինանշանը՝ առիւծներ եւ Մասիս), որը Ճապոնիայի, Ձինաստանի, Մէլլանի, Եգիպտոսի, Կոստանդնուպոլիսի, Բաթումի եւ Թիֆլիսի կառավարութիւններէ կողմից ճանաչուել է որպէս Հայկական անձնագիր: 1920ի դրութեամբ Վլադիմիրսոփու մէջ են 500ի չափ Հայեր, որոնց մեծ մասն անցել է Ճապոնիա՝ այնտեղից ԱՄՆ արտագաղթելու նպատակով (Վեհանքը Հեռու Վլադիմիրսոփում», Ծառաբ, 18.07.1920):

¹⁶ Համագապ Պսակեան, «Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», Հայրենիք, 1963, թիւ 1, էջ 77-78:

¹⁷ «Հայաստանի ներկայացուցիչը Սիրիում», Ծառաբ, 31.08.1920:

¹⁸ Վեհանքը Հեռու Վլադիմիրսոփում»:

¹⁹ Պետրոսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Յարաբերութիւնները..., էջ 231:

²⁰ «Հայկ. Հանր. ներկայացուցիչը Սիւրիոյ Եւ Մայր. Արեւիկի մէջ», Ճակատամարտ, 6.07.1920:

²¹ Պետրոսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Յարաբերութիւնները..., էջ 233:

²² ՀԱԱ, ՊՖՈնդ 409, ց. 1, գործ 3712:

²³ Նոյն, գործ 4712, վաւերագիր 13:

²⁴ «Հայերը Ձինաստանի մէջ», Պայքար, 15.11.1923:

²⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր՝ "Armyanskaya Tserkovnaya Jizn' Kharbina" (Պարբերիկ Հայ եկեղեցական կեանքը) յօդուածում, Պատմաքաղաքական Հանգէս, 2009, թ. 1, էջ 147-156:

²⁶ ՀԱԱ, ՊՖՈնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736, թիւ 1:

²⁷ Մկրտիչ Շարոյեան, «Փայտատականի Մը Պատմանները. Երեւանէն Պարպէն (Ձինաստան)», Ծառաբ, 16.01.1931:

²⁸ Մկրտիչ Յակոբեան, «Վարսէն... Ձինաստան (Երիտասարդի Մը Ոգիտականը)», Ծառաբ, 14.04.1933: Նման մի վկայութիւն կատարել է ամերիկահայ Ջոան Սարվէրը (Փուլիկեան), որի Տօրեղապար Վարդան Փուլիկեանը եւ Տօրեղապար Յովակիմ Մեղքեանը Պարբերիկի քայլել են մինչեւ Սիրիոյ եւ Ձինաստան, այնտեղից էլ Եոկոհամայի (Ճապոնիա) ճանապարհով տեղափոխուել ԱՄՆ (<http://genforum.genealogy.com/armenia/messages/339.html>):

²⁹ Kavkaz: A Biography of Yervand Markarian, 1996, printed in the USA, էջ 66-67:

³⁰ «Ձինաստանի Պարբերիկ Քաղաքից Խնդրում Են», Ծառաբ, 9-10.1920:

³¹ Մայրաքոյն Արեւելքում Հայ արքայականներ յայտնուել են տակաւին 1880ականներին: Այսպէս, 1888ին այլախօսութեան մեղաւորուածով Սախալին կղզի է արքայուել երեւանցի 18ամեայ Ստեփան Ստեփանեանը (Բալախան), որի՝ կղզում կատարած մի շարք լուսանկարները յետագայում արքունի չհաստատուել են Մոսկուայում: 1892ին Սիրիոյ եւ Սախալին է արքայուել յետագայում իրանական յեղափոխական շարժման գործիչ Եփրեմ խան Դաւթեանը (1868-1912): Այս երկու անձնաւորութիւններին 1896ին յաջողուել է փախչել Սախալինից: 1890ին Սախալին է արքայուել Նաեւ Հայ ազատագրական շարժման գործիչ Սարգիս Կուկունեանը (1866-1914), որը կղզում մնացել է մինչեւ 1905: Յետագայում Նա գրել է Վերջին Օրերս Սախալինում մուշաղարութիւնը (Բաթու, 1910): Կուկունեանի հետ արքայուել է Նաեւ Թիֆլիսեցի Ռուբին Ագանեզովը (Յովհաննիսեան), որը մեծ եռանդ է ցոյց տուել 1905-1906՝ արեւմտահայերին օգնութիւն կազմակերպելու գործում: Նա մահացել է 1916ին, Մանուրիայում ("N. N. R. I. Aganezov", Armyanski Vestnik, 1916, no 42, էջ 21):

³² Համագապ Պսակեան, «Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», թիւ 1, էջ 78-79:

³³ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4714:

³⁴ Նոյն, գործ 4712, թիւ 12:

³⁵ «Ջինաստան. Հայ Գաղութը», Հայրենիք, 1.09.1928:

³⁶ Ե. Ք. Ռոստոմեանց, «Հայերը Ջինաստանի եւ Մանչուրիայի Մէջ», Հայրենիք, 16.12.1930. նաեւ՝ «Հայերը Մանչուրիոյ Մէջ», Յառաջ, 6.02.1931:

³⁷ «Մանչուրիոյ Հայ Գաղութը», Հայրենիք, 7.05.1932:

³⁸ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4732:

³⁹ «Մանչուրիոյ Հայերը», Հայրենիք, 13.08.1937:

⁴⁰ Թորոս Թորանեանը լիչել է, թէ ինչպէս է Նիւ Եորքում հանդիպել Խարրինում ծնունդ մի հայի՝ Վերջինիս դիւմբեցի հայրը, ամուսնացած լինելով իր համաքաղաքացի աղջկայ հետ, մեկնել է Մանչուրիա: Տարիներ անց կինը մահացել է, եւ ամուսինը վերադարձել Գիւմրի, վերամուսնացել մի գիւմբեցի աղջկայ հետ եւ նորից հաստատուել Խարրինում: Այդ ամուսնութիւնից էլ ծնուել է վերոյիշեալ նիւեորցիին (Թորոս Թորանեան, Ուղեգրութիւն Դէպի Թայլանտ Ու Ջինաստան, Հալէպ, Տպ. «Կրիկիւիս», 2004, էջ 38):

⁴¹ «Ջինաստան. Հայ Գաղութը», Հայրենիք, 1.09.1928:

⁴² Խարրինում բնակուած տարբեր ազգերի համայնքների մասին գրականութեան մէջ լիւում են նաեւ հայերը (տե՛ս, օրինակ՝ Thomas Lahusen, *Harbin and Manchuria: Place, Space, and Identity*, Duke University Press, 2000. յղումն ըստ՝ http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_China):

⁴³ 1918-1922՝ ռուսների թիւը Մոնղոլիայում, հիւսիսային Ջինաստանում (Ներկայիս ՉԺՀի Սինիանի Ուլղուբական Խնջնաժար Տարածքում, Ալթայում եւ Տաշէնի շրջանում) հասել է 200000ի, որոնք աստիճանաբար ցրուել են տարբեր երկրներ: Մինչեւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը Ջինաստանում ռուսների թիւը եղել է 15000 (նրանց մէջ՝ այլ ազգութիւններ եւս): 1957ին Ջինաստանում բնակուել է 9000 ռուս, 1978ին նրանց թիւը հասել է 800ի, 1982ին՝ 2935ի, յետագայում նրանց թիւը դարձաւ անելացի է. 1990ին Ջինաստանում եղել է 13504 ռուսազգի բնակիչ (Henry G. Schwartz, *The Minorities of Northern China: A Survey*, 1984, էջ 294):

⁴⁴ *Kavkaz...*, էջ 71:

⁴⁵ Որոտ, «Հայերը Ջինաստանի Մէջ», Հայրենիք, 25.04.1926:

⁴⁶ Գողթնեցի, «Խարայինի Հայ Գաղութը...»:

⁴⁷ Եղիշէ քահանան մի առիթով ասել է. «Յայտմի է, որ ունիմք Հայաստան, քայց ոչ հայկական կեանքով: Մեր դժբախտ հայրենիքին մէջ կատարուած ամմիտ եւ ազգավնաս գործերու պատճառով վիատելու չենք: Մենք պարտաւոր ենք գաղթականներու մէջ իրելու մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի պարտաւորել մօտիկ ապագային Հայաստանի մէջ հայ կեանքով մտնելու» («Վարդանանց Տօնը Խարրինի Մէջ», Հայրենիք, 13.04.1930):

⁴⁸ Օննիկ Փանկիւնան, *Հուսարանութիւն, Երեսան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ...*, 2006, էջ 138: Փանկիւնանը վկայաւորել է Ջինաստան ալցելու Գեմանչիստ Ռուբէնին եւ վկայել, որ այդ ուխտը գործել է Պեկինում: Սա թիրախացութիւն է թւում, հաւանաբար պէտք է լինի Խարրին, քանի որ այդ ժամանակ Պեկինում հայեր չեն բնակուել:

⁴⁹ Համագաղսպ Պապկեան, «Հանդիպումներ եւ Պատահարներ», թիւ 2, էջ 45:

⁵⁰ «Գաղութահայ կեանք», *Նոր Արշալոյս*, 25.02.1926. նաեւ՝ «Հայ Ուղարկական Միութիւն Մը», Հայրենիք, 21.03.1926:

⁵¹ «Ջինաստան. Հայկական Դպրոցը», Հայրենիք, 2.02.1927. նոյնը նաեւ՝ «Հայկական Դպրոց Ջինաստանի Մէջ», Պայթք, 13.03.1927:

⁵² «Հարրինի Հայ Դպրոցը», Հայրենիք, 13.07.1928:

- ⁵³ Այցելու, «Հայերը Ձինաստանի Մէջ», *Հայրենիք*, 13.03.1927. նոյնը նաեւ՝ «Գաղութահայ Կեանք», *Հայրենիք*, 1927, թ. 6, էջ 156:
- ⁵⁴ «Խարրիւնի Հայ Գաղութը», *Հայրենիք*, 31.07.1927:
- ⁵⁵ «Անկախութեան 10ամեակը», *Հայրենիք*, 11.07.1928:
- ⁵⁶ Կասպ, «Մայիս 28ը Խարրիւնի Մէջ», *Յառաջ*, 24.06.1933:
- ⁵⁷ «Վարդանանց Տօնը Խարրիւնի Մէջ», *Հայրենիք*, 22.04.1928:
- ⁵⁸ «Վարդանանց Տօնը Խարրիւնի Մէջ», *Հայրենիք*, 13.04.1930:
- ⁵⁹ «Խարրիւնի Հայ Գաղութը Տօնած է Դուրեան Պատրիարքի Յորելանը», *Հայրենիք*, 20.12.1929:
- ⁶⁰ «Խարրիւնի Հայ Գաղութի Կեանքը», *Հայրենիք*, 17.05.1930:
- ⁶¹ Ե. Բ. Ռոստոմեանց, «Հայերը Ձինաստանի Եւ Մանջուրիայի Մէջ»:
- ⁶² Համազասպ Պսակեան, «Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», թ. 2, էջ 46-47. նաեւ՝ Կասպ, «Ենով: Խան Մասնահանի Թաղումը», *Յառաջ*, 18.02.1932. նաեւ՝ Կասպ, «Մասնահան Խանի Մարմինը Թեհրան Փոխադրուեց», *Յառաջ*, 18.03.1932:
- ⁶³ Համազասպ Պսակեան, «Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», թիւ 2, էջ 40:
- ⁶⁴ Բախտար Յովակիմեան, «Պեպօն Ձինաստանում», *Հայք*, 8.05.1996:
- ⁶⁵ Meltickian, "Pictorial History...":
- ⁶⁶ «Խոսամանլից Օրիորդի Մը Մահը», *Հայրենիք*, 12.11.1927:
- ⁶⁷ Գողթնեցի, «Համեստ Գաղութի Մը Կեանքը», *Յառաջ*, 6.05.1930:
- ⁶⁸ «Քեմալիստ Ռուբէն Ձինաստանի Մէջ», *Արագ*, 10.05.1936:
- ⁶⁹ Յակոբ Մանուկեան, «Քեմալիստ Ռուբէնի Յուշերը, Պէյրութ, Տպ. «Հայ Տիպ Գոմփիւրաֆ-Թեքնոփրէս», 1989, էջ 96:
- ⁷⁰ «Հայուհի Մը, Խարրիւնի Հեռաւոր Մանջուրիայէն», *Հայրենիք*, 19.08.1936:
- ⁷¹ Մանուկեան, «Քեմալիստ», էջ 77:
- ⁷² S.A. Dalin, *Kitayskie Memuary* (Ձինական յուշեր), Մոսկուա, 1982, էջ 193:
- ⁷³ «Մայրաքոյն Արեւելքի Հոգեւոր Հովիւը», *Սրտե*, 1937, թ. 5, էջ 159-160:
- ⁷⁴ «Հեռաւոր Ձինաստանի Մէջ», *Արագ*, 4.10.1936:
- ⁷⁵ «Լուրեր Մայրաքոյն Արեւելքի Հայութենէն», *Սրտե*, 1937, թ. 9, էջ 291:
- ⁷⁶ F. Tchakalian, "Shanghai Youth Organize Local Armenian Community", *Hairenik Weekly*, 30.12.1938:
- ⁷⁷ Ա. Աթան, «Հայ Կեանք (Ամսական Տեսութիւն)», *Հայրենիք*, 1938, նոյեմբեր, էջ 167:
- ⁷⁸ Թէոդիկ-որդի, «Եանկալի Հայոց Ազգային Տան Հիմնարկութիւնը», *Հայաստանի Կոչեակ*, 4.03.1939, էջ 206-208: Նոյնի անգլերէն տարբերակը՝ Vahan [sic!] Theotig, "Armenian National Home is Inaugurated in Shanghai," *Armenian Mirror-Spectator*, 22.02.1939. նաեւ՝ Ա. Աթան, «Հայ Կեանք (Ամսական Տեսութիւն)», *Հայրենիք*, 1939, Ապրիլ, էջ 171:
- ⁷⁹ Թէոդիկ-որդի, «Եանկալի Հայոց...», էջ 206:
- ⁸⁰ Tchakalian, "Shanghai Youth":
- ⁸¹ Համազասպ Պսակեան, «Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», թ. 2, էջ 44:
- ⁸² «Խայրիւնի Հայութիւնը», *Հայրենիք*, 11.01.1928:
- ⁸³ «Լուրեր Մայրաքոյն Արեւելքի Հայութենէն», *Սրտե*, 1937, թ. 8, էջ 260. նոյնը նաեւ՝ «Ռումանաւայ Մը Մայրաքոյն Արեւելքի Մէջ», *Արագ*, 19.08.1937:
- ⁸⁴ Թէոդիկ-որդի, «Վերականգնանցեալ Խարրիւն», *Հայաստանի Կոչեակ*, 6.08.1938, էջ 759:
- ⁸⁵ *Armenians in Australia and New Zealand*, compiled by Father Aramais Mirzaian, Sydney, 1966, էջ 75:
- ⁸⁶ Արշակ Ալաջոյանեան, *Պատմութիւն Եւ զոգիւրդ Հայոց*, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 1952, էջ 1741:

⁸⁷ Նոյն, էջ 74-75:

⁸⁸ Տե՛ս՝ Գրականության եւ Արուեստի Թանգարան, Եւգենիա Արխատկեան-Պոլիա կինայի Ֆոնդ, թիւ 1, էջ 49:

⁸⁹ Թէոդիկ-որդի, «Վերակենդանացիալ Խարպին», էջ 773:

⁹⁰ Տուեանները մեզ հաղորդել է Վալենտինա Ամիրայանի թոռը՝ զերասան-բեմադրիչ Էդուին Համամճեանը (Մարտիկո):

⁹¹ «Հայկական Հնարամտութիւնը Մարագոյն Արեւելքի Մէջ», *Հայրենիք*, 2.11.1937:

⁹² «Յորեկան Բժ. Ստեփաննոս Մղտոսեանի» (sic), *Հայրենիք*, 2.03.1929:

⁹³ Համազասպ, «Մահ Բժ. Ստ. Մղտոսեանի», *Ծառաբ*, 25.11.1933. նաեւ՝ «Խարպինի Հայրենեան Կորուստը», *Հայրենիք*, 20.12.1933:

⁹⁴ Kavkaz..., էջ 109:

⁹⁵ *Armenians in Australia and New Zealand*, էջ 99:

⁹⁶ Նոյն, էջ 110:

⁹⁷ Տե՛ս օրինակ՝ Կասպ, «Կացութիւնը Խարպինի Մէջ», *Ծառաբ*, 3.06.1932. նաեւ՝ «Մանչուրիոյ Քաղաքական Կացութիւնը», նոյն, 9.06.1932:

⁹⁸ Նրա մասին տե՛ս՝ Ա., «Բ Պատիւ Երզնուհի Կարինէ Պսակեանի», *Ապարիզ*, 13.10.1964:

⁹⁹ Տուեանները մեզ յայտնել է Վրջինիա Մելիքեանը (անձնական նամակ, 26.02.2007):

¹⁰⁰ "From Armenia to Russia, Manchuria, China and San Francisco: A Conversation With Mme. Balianz of the Bali Restaurant", *San Francisco Sunday Examiner and Chronicle*, 3.10.1976, reprinted in *The Armenian Mirror-Spectator*, 4.12. 1976; Diane Solway, *Nureyev: His Life*, New York, William Morrow and Company, Inc., 1998, էջ 388-389. նաեւ՝ Steven Winn, "Armen Balianz (1921-2007), Joyful Owner of Bali's Restaurant, Warm-Hearted Friend of the Great," *San Francisco Chronicle*, 4.08.2007: Արմէն Բալիի մասին տե՛ս մեր՝ «ԽուզորՖ Նուրէիի Հայկական Առնչութիւնները» յօդուածում («Հայաստանի Զրուցակից», 5.11.2010):

¹⁰¹ Նրա մասին տե՛ս՝ Carolyne Zinko, "Tosca Cafe Owner Assaulted, Robbed: Daylight Attack in Her Restaurant", *San Francisco Chronicle*, 30.05.2002:

¹⁰² «Գաղութի Գաղութ», *Ծառաբ*, 28.03.1950:

¹⁰³ Տե՛ս՝ Suzanne Finstad, *Natasha: The Biography of Nathalie Wood*, New York, 2001, էջ 16:

¹⁰⁴ Kavkaz..., էջ 17:

¹⁰⁵ Երգահան Մովսէս Համբարձումեանի վկայութեամբ, ինքը Երեւանում հանդիպել է Ջինաստանից հայրենագարձուած մի կօչկակարի, որը հայերէն խօսել է չինարէն առողջանութեամբ եւ յայտնել, որ Ջինաստանն ամբողջովին պարպուել է հայութիւնից (անձնական զրոյց, 1994, Օգոստոսի 18):

¹⁰⁶ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մարագոյն Արեւելքի Մէջ», *Արեւ*, 8.08.1958:

¹⁰⁷ Ի. Աբրահամեան, «Ջինաստան», էջ 438:

¹⁰⁸ Մեծյում, «Կեանքը Ջինաստանում (Մասնաւոր Թղթակցութիւն «Լրաբեր»ի)», *Լրաբեր*, 4.01.1947:

¹⁰⁹ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736:

¹¹⁰ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 703, ցուցակ 3, գործ 4, թիւ 27:

¹¹¹ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736:

¹¹² Եզնիկ Վ. Կ. Ազնակեան, «Համազասկական Համագումարը Եւ Հայ Գաղութներու Գործունէութիւնը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 4.03.1947:

¹¹³ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մարագոյն Արեւելքի Մէջ», նոյն:

¹¹⁴ Kavkaz..., էջ 181:

¹¹⁵ Սիլվա Կապուտիկեանն իր ամերիկեան ուղեգրութեան մէջ լինել է Սան Ֆրանսիսքոյում ապրած նախկին չինահայ Մարգո Յովհաննիսեանին՝ նշելով, որ հայերէն եւ

- ուսերէն լեզուներին տիրապետող այդ կէներ ԱՄՆից զբոսաշրջիկներէ խմբեր է տա-
րել Խորհրդային Հայաստան (Սիլվա Կապուտիկեան, *Ռճանկար Հոգու Եւ Բարտեղի*
Գոյնէրի, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1978, էջ 413);
- ¹¹⁶ «Գաղութ Գաղութ», *Յառաջ*, 4.01.1950. նաեւ՝ «Զինաստանի Հայերը Ապաստանել Են
Ֆրիլիան Կղզիները», *Այրթ*, 19.01.1950;
- ¹¹⁷ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրազոյն Արեւելքի Մէջ», *Արեւ*, 29.07.1958;
- ¹¹⁸ Նոյն, էջ 155-157;
- ¹¹⁹ Արժանագրութեան Տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան,
Պուենոս Այրէսի Մասնաճիւղ, 22 Յուլիս 1948;
- ¹²⁰ Տուեալները մեզ հաղորդել է Մաքսուդեանի դուստրը՝ լեզուարան, Երեւանի Պետա-
կան Համալսարանի դոցենտ, Մանջուոգոյում ծնուած Լուսիկ Մաքսուդեանը 2006ի
Սեպտեմբերին;
- ¹²¹ ՀԱԱ, ՊՖՈնդ 362, ցուցակ 13, գործ 12, թիւ 51;
- ¹²² «Մի Խումբ Հայերի Վերադարձը Զինաստանից», *Էջմիածին*, 1948, թիւ Ա-Բ, էջ 45;
- ¹²³ ՀԱԱ, ՊՖՈնդ 362, ցուցակ 13, գործ 7, թիւ 17;
- ¹²⁴ Տեղեկութիւնը մեզ հաղորդել է Զինաստանում ծնուած երեւանցի Զինայդա Ստա-
շեւսկայան 2006 Հոկտեմբերին;
- ¹²⁵ Այս պարբերութեան մէջ հայրենադարձուած չինահայերի մասին տուեալները մեզ է
տրամադրել Լուսիկ Մաքսուդեանը;
- ¹²⁶ ՀԱԱ, ՊՖՈնդ 362, ցուցակ 13, գործ 44, էջ 5;
- ¹²⁷ «Մայր-Արեւելքի Հայ Գաղութը», *Հայաստանի Գոյնակ*, 10.03.1951, էջ 236;
- ¹²⁸ «Շանկայի Հայերը», *Հայաստանի Գոյնակ*, 27.03.1954, էջ 306;
- ¹²⁹ Meltickian, "Pictorial History...";
- ¹³⁰ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրազոյն Արեւելքի Մէջ», *Արեւ*, 1, 8.08.1958;
- ¹³¹ Նոյն;
- ¹³² Արրահամեան, էջ 518;

THE ARMENIANS IN CHINA IN 1900-1950s (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

As of the early 20th century Armenians from both Russia and the Ottoman Empire settled in various parts of China. Many went to Manchuria (Northern China) as labourers on the Chinese Eastern Railway, which was being constructed by Russia. After the Russian-Japanese War their numbers increased, particularly in Harbin, which became the center of Armenian community life, as the Armenian National Organization was founded there in 1917.

Most Armenians living in Harbin, Shanghai, Tianjin, Changchun, Mukden were shopkeepers and traders. Some owned bakeries. In 1918, the Chinese Eastern Railway Company granted the Armenian community a plot of land to build their Church, which was completed in 1923. In the 1960s, during the Chinese Cultural Revolution, the church was destroyed. The Board of the Armenian National Organization ran a school where Armenian language and literature were taught, social events took place and plays were staged. On national and religious holidays, tea parties were organized. In 1937 Rev. Fr. Asoghig Ghazarian was called in from Jerusalem. During WWII the Armenians were considered enemies of Japan and were jailed. Many died in concentration camps, while the survivors emigrated to different countries after the end of the war.